

## İçindekiler Tablosu

<a href="#">Yenileşme Zarureti</a> .....	2
<a href="#">Bir Millet Yaratmak</a> .....	9
<a href="#">Eşitlik Talebinden Ayrılık Rüzgârına</a> .....	11
<a href="#">Aydınların Çağı</a> .....	15
<a href="#">Alafranga Hayat ve Eleştiriler</a> .....	19
<a href="#">Bilgi ve Teknoloji Transferi</a> .....	21
<a href="#">İnsanlar ve Mekânlar</a> .....	30
<a href="#">Aile Hayatı</a> .....	41
<a href="#">Nüfus Hareketleri</a> .....	46
<a href="#">Sonuç</a> .....	48
<a href="#">Dipnotlar</a> .....	49

**Doç. Dr. Abdullah SAYDAM**

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi / Türkiye

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

## Yenileşme Zarureti

Ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar ya da problemler karşısında bir toplumun yenilenmeye yönelmesi, o toplumun dinamikliğini gösterir. Bu anlamda, bir ülkede problemlerin ortaya çıkması önemli değildir, asıl önemli olan o ülkenin ortaya çıkan meseleleri çözebilme gücünün ve iradesinin olup olmadığıdır. Çünkü insan ve toplum hayatı sürekli değişimden ibarettir. Fark edilsin ya da edilmesin gündelik hayat bir dizi değişimleri ihtiva etmektedir. Güçlü toplumlar yenilenme zaruretini devamlı göz önünde tutabilen, çözümler üreten, hatta problemlerin ortaya çıkmasından önce onu öngörüp avantaja dönüştürenlerdir. Osmanlı tarihine de bu çerçevede baktığımızda sürekli problemler, çözüm yolları, değişim ve ıslah çabalarının hakim olduğu söylenebilir. Sınırların genişlemesi, Yeniçeri Ocağı'nın kurulması, devşirme sistemi, kanunnameler çıkarılması, isyanlar ve çözüm gayretleri hep değişimi zorlayan unsurları ve onlara verilen cevapları kapsamaktadır. Önceleri değişim zaruretini dikkate alarak hareket eden Osmanlı Devleti gelişti ve güçlendi. Ancak zamanla bu dinamizm kaybedildi ve problemler biriktikçe yapılması gerekenlerin daha köklü ve topyekün olması zorunluluğu ortaya çıktı.

Avrupa'da önce Reform ve Rönesans hareketleri, arkasından Sanayi İnkılâbı ve Fransız İhtilâli yaşanırken, Osmanlıların karşılaştıkları bir dizi problemlere karşı koymaya çalıştıklarını gözlemlemekteyiz. Daha XVII. yüzyılın başlarından itibaren, meselâ bir askerî yenilgiden hemen sonra, problemlerin sebepleri araştırılmış ve çözüm yolları bulunmaya çalışılmıştır. Yani ortaya çıkan olumsuzluklara karşı kayıtsız kalınmamış, çareler aranmıştır. Bulunan çareler belki uzun vadede olumlu sonuçlar doğuramadı, fakat kısa zaman dilimlerinde de olsa gelişmelerin insanları umutlandırdığı muhakkaktır.

IV. Murad'ın uygulamaları, Köprülü ailesinin yaptıkları bu bakımdan önemli sayılabilecek teşebbüslerdi. Yalnız bu dönemde yapılan ıslahatların dünyadaki değişmelerin idrâkine varılarak gerçekleştirildiğini söylemek güçtür. Ortaya çıkan sıkıntıların, Kanuni Dönemi'nden uzaklaşmanın bir sonucu olduğu düşünüldüğünden hep o döneme dönüş arzulanmıştır. Halbuki problem sadece Türk toplumunun kendi iç meselelerinden kaynaklanıyor değildi. Bütünüyle toplum Kanuni Devri modeline göre yönetilse dahi, karşı konulması gereken değişimleri oluşturan yabancı unsurlar, o devrin aynısı değildi. Bir başka deyişle ne Rusya ile Avusturya, ne de Fransa, Kanuni Dönemi'ne benzer özellikler gösteriyordu. Devletin konumu, fizikî büyüklüğü dolayısıyla kapalı bir toplum değildi ve olamazdı da. Dolayısıyla bu dış unsurlardaki değişimler, Osmanlı Devleti'nin kontrol edebileceği hususları ihtiva etmediği gibi bunlardan etkilenmemesi de imkânsızdı. Devletin ve toplumun yapabileceği şey, değişim zaruretini önceden görüp bunun gereğini yapmak idi.

Osmanlı aydınlarından bazılarının bu noktada müspet görüşler sergilediklerini görüyoruz. Meselâ XVII. yüzyılın ortalarında sadrazama sunulduğu anlaşılan Kitâbu Mesâlih-i Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn adlı eserin yazarı; eski usuller yerine günün şartlarına uygun yeni düzenlemeler yapılması icap ettiğini ifade ile "şimdiki zaman halkına eski âdet fayda etmez" demekteydi.<sup>1</sup> Aynı şekilde Koçi Bey de Risâle'sinde tımar düzeninin bozulduğunu anlattıktan sonra, "Fakat tımar erbabı eski derecesini bulamaz" diyerek eskiye dönüşün söz konusu olamayacağına vurgu yapmaktaydı.<sup>2</sup> Yine Mustafa Âli, Kâtip Çelebi gibi şahsiyetlerin az-çok benzer görüşleri hükümet yetkililerine aktardıklarına şahit olmaktadır. Hatta bunlar, değişen şartlara göre yenilenmenin olması bir tarafa mevcudun dahi muhafaza edilemediğini, çağa ayak uydurabilmek için Kanuni Devri'nden daha ileride olmak gerektiğini; halbuki yönetim, bilimsel-teknolojik gelişmeler ve eğitim bakımından

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

eskiden de kötü durumda bulunulduğunu her vesile ile dile getirmekteydiler. Ortaya çıkan problemleri araştırıp çözüm yolları teklif edecek olan ulemanın durumu ise vahimdir. Onlardan "nicesi fakirlikten kitabların satub kara cahil" ve rüşvete muhtaç olmak durumuna gelmişlerdi.<sup>3</sup> Bürokratların da onlardan geri kalır yanı yoktu. Saray gelenekleri içerisinde teorik eğitimi mükemmel almış olsalar dahi pratikten yoksun büyüyen bazı iyi niyetli padişahların, "çağın şartlarına uymak uğruna" fikirlerine başvurdukları ilmiye ve kalemîye mensuplarının söyledikleri; çoğu zaman derinlemesine inceleme yapılmayan, küllerin altındaki gerçek ateşi göremeyen düşünce mahsulleri idi. Bundan ötürü yapılan onca ıslahat hareketi toplumu esaslı bir yenilenmeye sevk edemedi.

Öte yandan Osmanlı toplumunda devletten bağımsız bir aydın kesim yoktu. En fazla devletten bağımsız olabilenler maaşlarını vakıflardan alan ulema ile taşradaki eşrâf-ayân kesimi idi. Bunlardan birincisi göreve atanmak için devletin tasdikine, ikincisi ise güçlenmek, itibar kazanmak için devletin desteğine muhtaçtı. Hemen bütün ayânların "hassa silahşoru, dergâh-ı âli veya rikâb-ı hümayun kapucubaşılığı" unvanı almayı meziyet sayması boşuna değildi. Sonuçta bütün ıslahatlar, ister ulema veya kalemîye, ister seyfiye kökenli olsun devlet adamlarının yeteneklerine, cesaretlerine ve kavrayışlarına muhtaçtı. Halk bu yeniliklerde sadece yan roller oynayabilmekteydi. Hatta yenileşmenin bir hayli gözle görülür şekilde savunulmaya başladığı dönemin, devletten bağımsız gibi görünen gazeteci aydınları da, yine bu kesimlerden birine mensup idiler. Dolayısıyla reformcular devletten bağımsız olmadıkları gibi, çeşitli konulardaki çözüm önerileri de, öncelikle devletin yerleşmiş geleneklerine paralel, onu destekleyici ve iyileştirici nitelikleri ihtiva etmekteydi.

Resmî kurumlarda nispeten biraz kapsamlı yapılmaya çalışılan değişimler de oldukça yavaş cereyan etti. Zira kalıplaşmış, mensuplarına menfaat temin eden kurumları ve değer yargılarını değiştirmek müşkülâtlı idi.<sup>4</sup> Nizam-ı Cedid'den çeyrek asır sonra Yeniçeri Ocağı kaldırılabilir, üç çeyrek yüzyıl sonra ise Kanun-i Esasî ilan edildi. Ancak devletin dış dünyanın gelişmelerine karşı koyabilmek için, bu derece zaman yitirmesi problemleri kangren haline dönüştürdü. Artık küçük rötuşler yetmeyecekti, bazı organları kesip atmamak gerekmekteydi.

Osmanlı toplumunun bu durumu genel sosyolojik kurallara aykırı değildir. Gerçekten de toplumlar, çoğu zaman ortaya çıkan şartlara göre değer yargılarında değişime gideceğine, o yargılara sarsılmaz bağlılık ve katılık gösterirler. Hatta değişmek yerine içe kapanma, taassup daha çok tercih edilir hale gelir. Bu durum kişilerin değişmez kurallara uyarak yaşamayı tercih ettiğini gösterir. Buna karşılık bireyler tekdüze hayata alışsalar da, değişime direnebilen toplum yoktur. Zaman değişime direnenleri yola getirir, dokunulmaz denilen kurum ve kurallar sarsılır, kişilerin iç dünyalarında çatışmalar, çelişkiler, arayışlar başlar. Neticede ya kişilerin bizzat kendileri yeni kurallar getirir ya da başka toplumlardan yeni kültür unsurları alırlar.<sup>5</sup> Değişimin kaçınılmaz olduğu durumlarda toplumsal yapıyı küçük müdahalelerle "eskisi gibi" yapmaya yönelik çabalar, kısa vadede bazı olumlu gibi gözükse sonuçlar sağlasa da, uzun vadede umulanın aksine sonuçlar doğurur ki, bu, çağa ayak uyduramamaktır, geri kalmaktır.

Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyılın başındaki ıslahatlar tam da bu tanıma uymaktadır. Kuruluş ve Yükseliş Dönemi'nde yeniliğe daha açık olan Osmanlı toplumu, değişime ayak uyduramadıkça, yenildikçe daha fazla mutaassıplaşmıştır. Üstelik çoğu zaman dirençle karşılanan yenilikler bile çok köklü hedefler ve değişimler içermekteydi. Eskileri bırakalım, III. Selim'den itibaren yenilikçi olarak ortaya çıkan padişahların da hiç

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

birinin düzeni değiştirmek gibi bir amacı yoktu. Tersine, asıl amaç mevcut geleneği güçlendirmek idi. Gerçekten de Nizam-ı Cedid hareketi aksayan kurumlar üzerinde bazı rötuşleri öngörmekteydi. Bunların başında ordu ve maliye gelmekteydi. Özellikle Yeniçeri Ocağı, düzeltilmesi düşünülen ilk kurumdu. Fakat bunun açıktan yapılmasına eski tecrübeler sebebiyle cesaret olunamamıştı. Bütün Osmanlı ordusu içerisinde sayısal bakımdan yeniçerilerin çok büyük oran teşkil etmediği düşünülürken, bu kadar dar kapsamlı bir reformun bütün toplumu derinden etkilemesi beklenemezdi. Bu yüzden Nizam-ı Cedidee yönelik isyanı halk desteklemediği gibi, ilk aşamada asiler de, kapsamlı bir toplumsal direnişle karşılaşmadı. Zaten genelde yenileşme hareketlerinin en zayıf noktasını bu durum oluşturmaktaydı: Halka mal olamamak.

Bütün bunlardan dolayı Tanzimat Fermanı'nda, son yüz elli yıldaki yöneticiler şeriate ve kanuna aykırı icraat yaptıkları gerekçesiyle eleştirilmişlerdi. Yani mevcut düzenin esasları iyi uygulanmadığı için devletin ve toplumun bir çok problem ile karşı karşıya olduğu vurgulanmıştır. Bu demektir ki uygulamanın iyi yapılması meseleleri çözecektir. Devlete düşen de bu adaletli uygulamayı gerçekleştirmektir. Dikkatle okunduğunda fermana yer alan ilkeler, "tebaanın musavattı" prensibini bir tarafa bırakacak olursak, mevcut düzende iyileştirmeye yönelik tedbirleri içermektedir. Tıpkı benzerleri daha önce defalarca yazılmış olan "adaletnameler" gibi. Fakat kağıt üzerindeki bu durum Tanzimat'ın dönüm noktası olma özelliğini değiştirmez. Zira daha önceki teşebbüslerin aksine, fermanı takip eden yıllarda toplum hayatı; çeşitli iç ve dış faktörlerin etkisiyle, adım adım eskiden farklılaşmaya, başlangıçta hiç de hedeflenmeyen bir yola girdi.

Osmanlı aydınları için öncelikli nokta, geri çekilme endişesinden kurtulmak, mevcut değer yargılarına fazla müdahale ettirmemek, buna karşılık batıyla mücadele edebilmek için güçlenmek, çağın şartlarına ayak uydurmak gerekli idi. Bu yüzden faydalı unsurlar alınmalıydı; şekilcilikten, taklitten kaçınmak şarttı. Sadık Rifat Paşa, Ziya Paşa aynı şeyleri söyledi, Namık Kemâl de, hatta yabancılar da. Meselâ Metternich ıslahatların devletin kendi bünyesine ve ihtiyaçlarına uygun olmak üzere şekilcilikten kaçınılması için ehil kimseler vasıtasıyla yapılmasını tavsiye etmişti.<sup>6</sup> Ancak açılan "değişim kapısı"ndan sadece faydalı unsurların girmesi nasıl sağlanacaktı? "Faydalı" kavramının ölçüsü neydi? Buna kim karar verecekti ve toplum nasıl denetlenecekti? İşte Osmanlı yenileşme hareketlerinin bir temel sıkıntısı burada idi.

Diğer taraftan yenileşmenin olgunlukla gerçekleştirilmesi ve dinamizminin sürdürülebilmesi için fikrî alt yapı gerekirdi. Halbuki Osmanlı aydınlarından birçoğu için değişim, zihinlerde genellikle olumsuz anlamlar çağrıştıran bir olgu idi. "Değişim" kavramının anlam olarak olumsuzluğu hatırlatmasının yanı sıra, üstelik de batının etkisiyle ortaya çıkan değişmelerin bu aydınlar tarafından müspet karşılanması mümkün değildi. Nev-zuhur veya nev-icat, bi'dat gibi ifadelerle bu tür teşebbüslerin mahkum edildiği bilinmektedir. Bir başka zorluk değişimi savunan camiada yer alan ve toplumun yenilikleri gülünç, hor ve anlamsız bulmasına sebep olan kimselerin varlığı idi. Topluma yukarıdan bakmalar, kutsal değerleri alaya almalar, hayata bakışın tümünden yenilenmesi gerekirken sadece şeklî unsurlara bağlanan tavırlar; tepkileri, tepkiler de taassubu ve direnişi getirdi. Buna rağmen yeni hayat unsurları geleneksel kalıpları değiştirmek için zorlamaya devam etti. Fakat Osmanlı toplumunda batıdaki gibi burjuvazi olmadığından halkın böyle bir gelişme ile uzaktan yakından ilgisi bulunmamaktaydı. Dolayısıyla yapılacaklar yine iş başındaki devlet görevlileri ve ulema tarafından, yani çağa ayak uyduramamakla eleştirilen kesimlerle yapılacaktı. Bu aynı zamanda aydınların, yöneticilerin de değişmesi anlamına gelmekteydi. Gerçi değişime öncülük yapabilecek aydın kadronun sayısındaki ve kalitesindeki yetersizlik

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

Osmanlı toplumu için önemli problem idi, ama şartlar onları değiştirmeye yahut da devreden çıkmaya zorladı.

Sayıları az da olsa yenileşmeye ön ayak olabileceklerin ortaya çıkışı gecikmedi. Bunlar yenileşme ile ilgili düşüncelerini etkili devlet adamlarına duyurmaya çalıştılar. Osmanlı arşivlerinde bu türden reform tavsiyesinde bulunan ıslahat lâyiha ve risâlelerin sayısı az değil. Bunların bazıları oldukça isabetli görüş ve teklifleri içermektedir. Yalnız önemli nokta değişim ihtiyacını ve arzusunu belirtmek değildi, asıl önemli olan bunun muhtevasının ne olacağı, tatbikatın nasıl yapılacağı konusuydu. Sıkıntılar, tartışmalar ve engeller burada odaklanmaktaydı.

İşte bu aşamada XIX. yüzyıl yöneticileri, kendi kurumları içinden geleneğin dışında bir çözüm yolu ortaya çıkmadığından yüzlerini batıya çevirdiler. Osmanlının karşısında, sistemi oturan, her alanda başarısı göz kamaştıran Batı Avrupa ülkeleri vardı ve ister istemez onlardaki başarıyı sağlayan unsurları anlama, kendisine uyarılama, hatta taklit etme düşüncesi doğdu. Çünkü yeniliklerin öncüleri ancak batıyı tanıyan kesimlerin arasından çıkabilirdi. Bununla birlikte çoğu zaman zannedilenin aksine, Osmanlıların Avrupa'dan yararlanma düşüncesi ilk olarak Tanzimat Dönemi'nde ortaya çıkmış değildir. Bundan önce de çeşitli vesilelerle batıdaki siyasî, askerî, malî, hatta kültürel gelişmelerden belirli ölçülerde de faydalanıldığı görülmektedir. Muhtelif dönemlerde devlet bilgiyi elinde tutan kişinin dinine ve milliyetine bakmadan ondan faydalanmayı tercih etmiş, bu hususta bir bağınazlık içerisinde olmamıştır. İslâm dininin esaslarına uygun olduğu takdirde bir usulü, sistemi, uygulamayı, bilgiyi almaktan çekinmemiştir. Bilhassa XVII. yüzyıldan itibaren askerî ve sivil teknoloji alanlarında din ve milliyet değiştirerek Osmanlı hizmetinde çalışanların yanı sıra, böyle bir değişikliğe gitmeden de istihdam edilen ve saray çevresinde "tâ'ife-i efrenciyân" diye anılan kimseler görev yapabilmekteydi.<sup>7</sup>

Yine Osmanlı yönetici-aydın kadrosunun batıdaki değişimi, farklılaşmayı asla takip etmediklerini söylemek doğru olmaz.<sup>8</sup> Belki bu gelişmelerin gözle görülmesine rağmen benzer yollara başvurulmadığı söylenebilir.

Aydınlığın yenileşme konusunda daha kararlı davranmalarına ve tutum değiştirmelerine, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonraki gelişmeler fazlasıyla etki etti. Avrupa'nın müthiş gelişmesi karşısında her bakımdan bir fikrî altüst oluş yaşandı. Eski asırların aksine şimdi Avrupa'nın ilerleyişine karşı koymadaki yetersizlik açıkça görülmekteydi. Üstelik bu güç geçici bir başarıdan ibaret değildi. Batılılarla rekabet edebilmek için bir değişim ve yeniden yapılanma zarureti kendini bariz bir şekilde hissettirmekteydi. Sanayi toplumlarının ortaya çıktığı çağda Türkiye, ya modernleşmek ya da yıkılmakla karşı karşıya idi. Yıkılmamak için ise, batı toplumunun geleneğe aykırı değer yargılarına mesafeli durulsa da, faydalı unsurlarının alınması gerekli, bundan da öte zarurî idi. Bu noktayı batılı temsilcilerle ve onların değer yargılarıyla daha fazla içli dışlı olan memur kadrosunun en fazla benimsemiş olması ilgi çekicidir. XIX. yüzyıl Osmanlı reformcu bürokratlarının öz geçmişleri incelediğinde bunların genelde Tercüme Odası ile büyükelçiliklerden birinde hizmet görmüş kimseler olması bunu göstermektedir.<sup>9</sup> Yenileşme zarureti buralardan yetişen bürokratları zorunlu olarak ön plâna çıkardı.

Bu dönem reformları, yukarıdan aşağıya doğru gerçekleştirilen ve eğitimden sağlığa, vergiden askerliğe, bürokrasiden gündelik hayatın tanzimine kadar pek çok alana müdahale eden, toplumun tüm katmanlarını etkileyen bir niteliğe sahip oldu. Bununla birlikte başkentten en ücra köylere yahut konar-göçerlere varıncaya değin toplumun bütün

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

birimlerinde yapılanların aynı ölçüde hissedildiğini söylemek elbette mümkün değildir. Şüphesiz yapılan yenilikler ilk aşamada İstanbul'da, büyük şehirlerde, nihayet küçük şehirlerde, kaza ve köylerde kademe kademe etkisini gösterdi. Meselâ bürokraside yapılan bir yenilik çoğu zaman köylerde bilinmezken, vergide ya da askerlikte yapılan yenilik herkesi etkilediğinden daha çabuk öğrenilmekteydi. Dolayısıyla yeniliklerden etkilenme, yeniliğe taraftar olma veya muhalif kalma da her zaman aynı ölçülerde olmadı. Sonuçta toplumun yapılanlardan etkilenme süreleri ve oranları ne olursa olsun Osmanlı toplumunu oluşturan kesimler değişmeye başlamıştı.

Yenilikçilerin aşmak zorunda olduğu problem, öncelikle devletle toplumu kaynaştırmak mecburiyeti idi. Gayrimüslimler devlet ile bütünleştirilerek, reyalıktan tebaalığa geçirilmeli, Müslüman ahali arasındaki kültürel dağınıklık giderilerek mozaik görüntüsü ortadan kaldırılmalı, halkın devlet yönetiminde daha etkili olması sağlanmalıydı. Bu konuda bazı olumlu adımlar atıldıysa da yeterince verimli olmadı. Çünkü reformların başarısının önünde pek çok engel vardı: Reformlara halkın sahip çıkmaması, yetenekli ve eğitilmiş kadroların yetersizliği, malî sıkıntılar, yeni usul ve kurumlar teşkil edilirken eskilerin genelde devam etmesine izin verilerek "ikilik" meydana getirilmesi gibi.

Aslında II. Mahmud önceki padişahlara nazaran çok cesur davranarak başlamıştı yeniliklere. Tek başına Yeniçeri Ocağı'nın imhası bile önemli bir gelişmeydi. Aynı yıl kalemlerde çalışanların gelecek endişesine düşmelerini önlemek üzere müsadere usulü kaldırıldı. Bir taraftan askerî kurumların yeniden organize edilmesine çalışılırken, diğer taraftan vergilerin daha adaletli toplanması, ülkede yaşayan nüfusun kompozisyonu hakkında bilgi edinmek için nüfus sayımı yaptırılması, 1834'te bütün yüksek devlet memurları için âdet olan her yıl yeniden tayin uygulamasına son verilmesi ve bu vesile ile alınan ücret ve muhtemel yolsuzlukların önlenmesi, memurlara düzenli maaş tahsisi, memurlar arasında modern bir rütbe sistemi uygulanması, kalemlerdeki usta-çırak usulü yerine resmî bir eğitim sistemi getirilmesi, ilk öğretimin zorunlu yapılması, muhtelif okulların tesisi, kılık-kıyafette değişiklik, gittikçe yayılan posta örgütü sayesinde uzak mesafelerle haberleşme imkânı sağlanması, resmî de olsa bir gazetenin gündelik hayatta yerini alması, mürur tezkeresi usulü sıkı hale getirilerek toplumsal hayata bir çeki düzen verilmeye çalışılması bütün yüzyıl boyunca sürecek yeniden yapılanmanın ilk örnekleri idi.

II. Mahmud Devri'nde daha önce görülmeyen şekilde peş peşe yeni kurum ve usullerin uygulamaya konması toplum için adeta şok tesiri yapmıştı. Halktan toplanan ve vilâyetlerin masraflarını karşılamayı amaçlayan ucu bucağı olmayan vergi tahsilini denetim altına alması sempati toplasa da, o zamana kadar görülmeyen uygulamalarıyla tepkileri de beraberinde getirmişti. Bir defa Yeniçerilerle birlikte bunlarla irtibatlı görülen Bektaşî tekkelerinin kaldırılması, toplumun bir bölümünün düşmanlığına yol açmıştı.<sup>10</sup> Öte yandan İslâm dünyasında görülmeyen bir uygulamayı başlatarak resmî kurumlara padişahın resimlerinin asılması, hele bunun ulemanın katıldığı törenlerle yapılması rahatsızlık doğurmuştu.<sup>11</sup> Padişah tepkileri azaltmak için ulemanın, bu arada tekke ve tarikatların düşüncelerine önem verdiğini göstermek istiyordu. Nitekim Selimiye kışlasına resim asılırken bütün vüzera ve ulema olduğu halde kurbanlar kesilip, dualar edildikten sonra 21 pare top atılmıştır. İlginç olan husus ise Hüdâî şeyhinin dua okuması, Sünbiliye şeyhinin de "fatiha" demiş olmasıdır. 1835 yılında Babıâli'ye alay ile gelen resmin açılış duasını ise Sütlüce Sa'diye Tekkesi Şeyhi Hasırcızâde Süleyman Sıdkı Efendi yapmıştır.<sup>12</sup> Padişahın bu tavrında belki yapacağı reformlarda açılışı din adamlarına yaptırarak halkın muhtemel tepkilerini azaltma gayreti vardı, fakat diğer taraftan ise onların düşüncelerini hiçe sayarak muhtemelen tasvip etmedikleri bir icraatı destekler pozisyona düşürmek amacı da mevcut

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

idi.

Buna benzer uygulamalar Tanzimat Dönemi'nde genişletilerek sürdürüldü. Bilhassa taşrada idare meclislerinin kurulması ile hiç değilse halkın önde gelenlerinin devletin muhatabı sayılması suretiyle, adım adım resmî işlerin görülmesine vatandaş katkısı sağlanmaya çalışıldı. Gerçi eskiden de belde eşraf ve vücuhunu önemseyen bir anlayış vardı Osmanlılarda. Fakat şimdi bu daha belirgin ve hukukî bir hüviyet almıştı. Böylece yer yer arzu edilen derecede başarı elde edilmese de yapılan yenilikler, uzun vadede Türk toplumunu derinden etkiledi. Fındıkoğlu'nun deyişiyle "Tanzimat en geniş çevre ve manası ile ele alınır, bir cihan görüşünden başka bir şey değildir. Kendinden evvelki nizamı beğenmiyor, kendinden sonra kurduğu nizamı görmek istiyor. Yalnız siyasî ve idarî sahada değil, içtimâî hayatın hemen her sahasında bir yeni nizam isteniyor."<sup>13</sup> Gerçekten de genel dünya görüşünden gündelik hayata, giyim-kuşamdan ev mefruşatına, devlet idaresinden sivilleşmeye varıncaya kadar bu etki her alanda görüldü. Yalnız değişimin ortaya çıkışı, yayılışı, karşılaştığı direnç her yerde aynı olmadı. Coğrafi bakımdan başkent ve liman şehirleri, sosyo-ekonomik bakımdan üst düzey devlet görevlileri, kültürel bakımdan dinle daha uzaktan ilgili olanlar en çok etkilenenler kesimlerdi.

Meselâ maaşını devlet tarafından tahsis edilen bir mukataadan alan, bu konuda zaman zaman zorlanan veya zorbalığa başvuran memurun yerini, mal müdürlüğünden maaşını alan memur geçti. Aynı şekilde çiraklık usulüne dayanan, dolayısıyla babadan oğula geçmeye başlayan yani gedik sistemine dönüşen devlet dairelerine şakirt olma, böylece bürokraside çalışma yerine, belirli eğitimden geçmiş insanlar tercih edildi. Bu yüzden çocuklarını bir daireye şakirt vermek için uğraşan babaların yerini, onları seçkin bir mektepte eğitmek için uğraşanlar aldı. Devleti güçlendirme çalışmaları memuriyet kavramını da, memur sayısını da değiştirdi. Öyle ki XVI. yüzyılda sivil bürokraside çalışan memur sayısı iki binlere varmazken, XX. yüzyıl başlarında yüz binlere ulaşmıştı. Hatta bu artış yüzünden 1876'lardan sonra personel maaşları düzenli ödenemez olmuştu. Yapılan uygulamalarla Osmanlı bürokrasisinde çalışanlar artık eski "kul sistemi" içerisinde yer alan görevliler değil, görev ve sorumlukları kanunlarla belirlenmiş olan "devlet" memurları idi.

Yeni memur sınıfı sadece resmi görevinde değil, sosyal hayatta da geleneksel kesimlerden ayrılan modern ve pahalı hayat tarzının öncüsü oldu. Bunlar aynı zamanda mevcut düzenden yararlanan kimselerdi. Burada garip bir çelişkinin varlığı dikkat çekmektedir. Mülkiye mensuplarından akıllı başında olanlar devletin bu haliyle yürütülemediğini görerek değişimi istemekteydiler. Ancak değişimin başında da kendileri bulunmak istiyorlardı. Bu değişimin öncüleri olmak arzusundaydılar. Onlar buldukları mevki ve makamı korumak isterlerken, değişimi de bu mevki ve makamı daha da güçlendirerek sağlamak amacındaydılar. Değişim ancak kendilerini güçlü kıldıkları ölçüde kabul görmekteydi. Babîâli için bu, saltanata karşı daha fazla inisiyatif elde etmek demektir. Saltanat için ise değişim, yeniden devlet çarkının kontrolünü ele geçirmek demektir.

Esasında her iki kesimi de belirli ölçüde sınırlayacak, etkileyecek, bir değişim gerekmekteydi, fakat bunu teklif edebilecek, yapılması için baskı oluşturabilecek "devlet dışı" bir güç bulunmamaktaydı. Dolayısıyla Saray-Babîâli çekişmesi, netice itibarıyla "sivil toplum"un dışında cereyan etmekteydi.

Reformların halk ayağını oluşturmak, yeniliklere destek olunmasını sağlamak için

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

1840'lardan itibaren, vilâyet, kaza ve nahiyelerde muhtelif meclisler oluşturuldu. Meclislere halkın temsilcilerinin üye olarak katılması sağlandı. Bu üyelerin seçim yöntemi karmaşık ve halkın gerçek katılımını temin etmekten uzak olsa da ilk aşamada olumlu adımlar idi. 1864 ve 1870 tarihli nizamnameler meclislerin işleyişini daha da belirgin ve istikrarlı hale getirdi. Meclis üyesi olan zengin toprak sahipleri veya nüfuzlu tüccarlar; devlet ile halk arasındaki aracılığı başarıyla yerine getirdiler. Bunun farkında olan yöneticiler bilhassa bayındırlık ve eğitime ilişkin yatırımlarda bu üyelerden malî yardım, onların vasıtasıyla ahaliden de bedenî hizmet sağladılar. Böylece ülkenin maddî yönden çok sıkıntılı olduğu bir dönemde yöneticiler ile eşrâf, yol, köprü, liman, okul, hastahane, telgraf hattı inşası gibi tesisleri gerçekleştirebildiler. Yardımı dokunan memleket ileri gelenlerine madalya ve rütbeler verilerek, isimleri Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak teşvik edildiler.<sup>14</sup>

II. Mahmud'un reformlarına Tanzimat fermanı yeni bir yol çizdi. Gerçi yaygın kanaat Mustafa Reşid Paşa'nın Mısır meselesinin çözümünde ve Rusya'nın baskısından kurtulmada, İngiltere'den gerekli desteği sağlamak için bu fermanı ilan ettirdiği idi. Bu yüzden yöneticiler arasında amaca ulaşıldıktan sonra fermanın rafa kaldırılacağı beklentisi hakimdi. Sırf bundan ötürü tamamen ülke içerisinde düzenlenebilecek konular, yabancı ülkelerin "şahit" tutulduğu bir belgeye dayandırıldı. Bununla birlikte fermanın hazırlık aşamasında batılı diplomatların ıslahat beklentilerini Reşid Paşa'ya hissettirdikleri bilinmektedir.<sup>15</sup> Bu sırada İngiltere'den beklenen yardım gerçekleşti ise de bu öncelikle fermanın ilanından başka sebeplere dayanmaktaydı: 1838 Ticaret Antlaşması'nın sağladığı müthiş avantajı yitirmemek ve Boğazlara, Rusları ya da Fransa'ya taraftar olan Mehmed Ali'yi yaklaştırmamak. Muhtemeledir ki, Tanzimat Fermanı ilan edilmese de İngiltere'nin yardımı temin edilecekti. Fermanın buna katkısı sınırlı olmuştur denilebilir. Üstelik fermanın ilanına İngiltere'den ziyade Fransa'dan olumlu tepkiler geldi. Gülhane'deki törene Prens Joinville'in katılması, Fransız Le Siecle gazetesinin bu olayı "Garp medeniyetinin bir zaferi" olarak nitelendirmesi bu bakımdan dikkat çekmektedir.<sup>16</sup>

Halbuki Osmanlı memurlarının büyük çoğunluğu fermanı samimi bir modernleşme ihtiyacı değil de, İngilizlerin desteğini sağlamak için girişilen diplomatik bir manevra olarak değerlendirmekteydi. Reşid Paşa'nın azlinden sonra Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'nın söylediği; "Dışarıdan gelecek nasihatlere memnuniyetle itibar ederiz ama içişlerimizi ilgilendirecek her türlü müdahaleleri şiddetle reddedeceğiz" tarzındaki sözleri, Tanzimat'ın yabancı destekli imajına bazı bürokratların ne derece tepkili olduğunu göstermektedir.<sup>17</sup> Ancak Batılı devletlerin duruma şahit kılınması beraberinde muhtelif meselelerde yabancı müdahalesini de bir bakıma normalleştirdi. Nitekim büyük devletlerin diplomatları vasıtasıyla Tanzimat ilkelerinin tatbikatını takip ettikleri görülmektedir. Avusturya Başbakanı Metternich'in İstanbul Elçisi Kont Apony'ye yolladığı telgrafta geçen "Gülhane Hattı'ndaki vaatlere uyunuz" ifadesi bu açıdan mühimdir. İngiliz Büyükelçisi Canning ise, yaklaşık yirmi yıl boyunca ıslahat işini, istense de istenmese de, İngiliz siyaseti doğrultusunda yönlendirmiştir.<sup>18</sup> Neticede ilan edilen prensipler toplumun normal gelişiminin doğurduğu bir sonuç değildi. Yaygın kanaat dışarıdan empoze edilen ve topluma zorla benimsetilen bir ıslahat hareketi olduğu noktasında odaklanmaktaydı.<sup>19</sup> Gerçekten de Tanzimat belgesi, 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması'nı tamamlayan, Avrupa burjuvazisinin Osmanlı ülkesindeki faaliyetlerini güvence altına alan yasal bir çerçeve durumundaydı.<sup>20</sup>

Bu arada Batılıların diplomatik baskılarının Tanzimat sonrasındaki reformların en önemli güç kaynağı olduğunu kabul etmekle beraber,<sup>21</sup> Türk toplumunun hassasiyeti dolayısıyla, Avrupa'nın Osmanlıların işlerine sürekli karışmaları yüzünden normalde yapılabilecek



# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

reformların da bazı bürokratik engellemelere maruz kaldığını kabul etmek gerekir.<sup>22</sup> Nitekim Mümtaz Turhan, Tanzimat'ın uygulanmasındaki güçlüğü bizzat fermanın içeriğinden kaynaklandığını ifade ederek şu görüşleri ileri sürmektedir: "İctimaî bünyenin, teşkilât ve müesseselerin, asırlarca hüküm süren zihniyetin, itiyat ve teamüllerin, devlet adamlarının ekseriyeti karşısında Tanzimat ıslahatının hemen muvaffak olamaması gayet tabiiydi."<sup>23</sup>

Bütün zorluklarına rağmen yenilikçilerin özellikle merkezî bürokrasinin yeniden yapılanmasında daha fazla ilerleme kaydettikleri söylenebilir. Oluşturulan çok sayıda nezaret meclisi hummalı bir çalışma için girmişti. Hele devrin en önemli kuruluşu olan Meclis-i Vâlâ, yüzlerce nizamname ve talimatname hazırladı. Taşradan gelen hemen her konu buraya havale ediliyor, evraklar inceleniyor, alınan kararlar hükümete sunuluyordu. Ancak merkezdeki yoğun mesai taşradaki muhalefet yüzünden ya hedefine ulaşmıyor ya da alınan kararlar dejenere ediliyordu.<sup>24</sup> Hükümette görev alanların bu durumu kabullendikleri anlaşılıyor. Nitekim Âli Paşa ilerlemenin adım adım, sindire sindire olması lâzım geldiğini, yıldırım gibi gelişmelerin uygun olmadığını söylemekteydi.<sup>25</sup>

Bu süreçte Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'ndeki reformlarla kendi politik hedefleri doğrultusunda ilgilendiler. Onlar için yenilenmeyi başarmış bir toplumun ekonomisine hükmetmek daha güçtü. Bundan dolayı devletin iç işlerine pek çok vesile ile karıştıkları halde geleneksel siyasî yapıya müdahale etmeyi hiç düşünmediler. Böylelikle Avrupa'nın siyasî ve askerî hegemonyasına girilmesine, ekonomik bakımdan sömürge haline gelmesine rağmen siyasî ve askerî kurumlar ayakta kalmayı başardı. Zor durumlarda ise devlet, toprak veya ekonomik tavizler vererek ağır ağır geri çekilmeyi tercih etti.

## Bir Millet Yaratmak

İngiltere'de doğan ve daha sonra diğer Avrupa ülkelerini kuşatan sanayi inkılâbı ile Fransız İhtilâlinin getirdiği yeni şartlar devletlerin yapısını derinden etkiledi. Artık mevcut devlet modelleri ciddi surette tartışılmaktaydı. Henüz imparatorlukları sona erdirecek bir gelişme söz konusu değildi, fakat düşünce düzeyinde de olsa, adım adım millî devletlere yönelme başlamıştı. Bu ortamda Osmanlı Devleti'nin yaşayabilmek için muhtelif dinî ve etnik unsurlardan meydana gelen "reaya"sını birleşik bir "millet" haline getirmekten, bir millet icat etmekten başka çaresi yoktu. Tanzimat'ın milletlerin uyumu ve birleştirilmesi politikası işte bu milleti yaratmak içindi. Bunun için unsurların eşitliği gerekiyordu. Osmanlı aydınının bu gerçeği erken zamanlarda, yani Tanzimat'ın hemen öncesinde fark ettiği anlaşılmaktadır. II. Mahmud hayatının sonlarına doğru şöyle demişti: "Ben tebaamın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim, aralarında başka gûna bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavîdir ve hepsi hakikî evlâdımdır."<sup>26</sup> Halbuki sultanın amcası geçen yüzyılın sonlarında farklı dinlere mensup olanları ayırıcı işaretlere oldukça önem vermekteydi.<sup>27</sup> Yine fikirleriyle devrin yeniliklerine ilham kaynağı olan Sadık Rifat Paşa, vatan ve millet sevgisinin insanların kalbine yerleşmesi gerektiğini, bunun için toplum ile devlet arasındaki ilişkilerin sıklaştırılmasını, aksi takdirde Fransız ihtilâli ile yayılan fikirlerin olumsuzluğunu ortadan kaldırmanın mümkün olamayacağını söylemekteydi.<sup>28</sup> Bu fikir fermana şöyle yansdı: "Tebaa- saltanat-ı seniyemizden olan ehl-i islâm ve milel-i saire bu müsadât-ı şahânemize bilâ-istisna mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden hükm-i şer'i iktizasınca kâffe-i memâlik-i mahrusamız ahalisine taraf-ı şahânemizden emniyet-i kâmile verilmiş"tir. Reaya meselesi devletin ana meselesi sayıldığından batılıların bunu istismar etmelerini önlemek için Tanzimatçılar Osmanlılığı öne çıkarmışlardır.<sup>29</sup> Önceleri biraz müphem görünen bu politika İslahat

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

Fermanı ile daha da netleştirildi.

Ülkede yaşayan herkese tek vatandaşlık sıfatı altında, fakat devletin İslâmî geleneklerine halel gelmeksizin, eşit hak ve vazifeler tanımak hedef olarak belirlendi. Bu fikir azınlıkları devlete bağlamak ve onların bağımsızlık emellerini yatıştırmak gayesini gerçekleştirebilirdi.

Genel olarak bakıldığında Tanzimat ve müteakip yapısal değişikliklerle birlikte sisteme evrensel değerler daha yoğun olarak girmeye başladı. Örneğin yönetilen kesimi ifade eden ve yöneticiye tam bağlılığı anlatan "reaya" terimi yerine, "teb'a" kelimesi bütün Osmanlı vatandaşlarını kapsayacak şekilde kullanılmaya başlandı. Bu dönemde Osmanlı yaşantısını yakından gözlemleyen Cyrus Hamlin, "Gülhane Hattı reâyâyâ hakları için mücadele etmek cesaretini verdi ve kanun önünde insanların eşit olduğu fikrini ortaya koydu... ve artık geri dönülmesi imkânsız bir cereyan meydana getirdi." diyerek siyasal beklentiler ve anlayışlardaki değişmelere işaret etmektedir.<sup>30</sup>

Buna karşılık yenilikçiler Müslüman halka, toplumsal ve siyasî yapıda yeni roller vermeyi düşünmemekteydiler. Görünüşe bakılırsa gayrimüslimlerin haklarının da Müslümanların seviyesine çıkarılması arzulandı. Burada yöneticilerin daha ziyade pragmatik bir mantıkla hareket ettiklerini söylemek mümkündür. Amaç çeşitli sorunların çözümünde yabancı yardımını sağlamak, ama müdahalesini önlemektir. Bunun için de onların yardım için şart koştuğu ıslahatları yapmak gerekiyordu. Yabancılar ise sadece gayrimüslimlerin hayatlarına dair meselelerle ilgiliydiler. Yalnızca çok özel durumlarda ki, genellikle yeni bölgeleri nüfuz altına almak için, Müslümanlarla ilgili konuları gündemlerine aldılar. Böylece fermanın ilanını müteakip yıllarda yabancılar, eşitliği tesis görüntüsü altında daha ziyade "zimmî kayırmacılığı"na yöneldiler.

Müslüman halkın meseleye yaklaşımı ise başlangıçta hoşnutsuzluk olarak kendisini gösterdi. Çağın standartlarına göre gayrimüslimlere çok fazla serbestiyet tanınması, yeni hak ve imtiyazların verilmesi huzursuzluk nedeniydi. Hadiseyi Müslümanlar basitçe "Şimdi Tanzimat var, gâvura gâvur denmeyecek" şeklinde algıladılar.<sup>31</sup> Bu rahatsızlık belki ilk aşamada çok büyük olaylara sebep olmadı ama milletlerin kaynaşması da gerçekleştirilemedi. Islahat Fermanı'nın ilanı ile bir adım daha ileri gidilerek gayrimüslimlerin hukukî ve kazaî imtiyazları artırıldı. Üstelik Paris Antlaşması'yla yeni düzenlemeler, devletin milletlerarası camiaya bir taahhüdü haline getirildi. Bu sefer gayrimüslimlere verilen hakların çok ileri düzeyde olması toplumun büyük bir kesiminden, hatta Mustafa Reşid Paşa gibi bir reformcudan bile itira geldi. O, Âli ve Fuad Paşaları hainlikle suçlayarak fermanın devletin istiklâl ve hukukunu tehlikeye sokacağını şiddetli bir üslup ile ifade etti.<sup>32</sup> Tanzimat'ın aksine bu fermana Müslümanların tepkisi sert oldu.<sup>33</sup> Çünkü ekonomik bakımdan uzun zamandan beri önde olan gayrimüslimlere verilen bu haklar sayesinde, bir İngiliz diplomatının deyimiyle "Hıristiyanlar, Türklerden çok daha iyi duruma" geçmişlerdi.<sup>34</sup>

Meydana gelen gelişmeler, tedricen de olsa, siyasî katılımın oluşumunu kolaylaştırabilecek temel bir zihniyet değişikliğinin işareti olan "birey" in başlı başına bir değer ve toplumsal hayatın bir ögesi olarak belirmesine yol açtı. Bu olgunun en belirgin örneklerini özellikle XIX. yüzyıl edebiyatında görmekteyiz. Tanzimat'ın büyüklüğü, sanki bütün kapıları kendisine kapalı bulan insanın yavaş yavaş kendi içinde değişimin imkânlarını arayan ferdin doğuşuna zemin hazırlamış olmasıdır.<sup>35</sup> Sadece edebiyattaki gelişmeler değildir ferdiyetçiliği canlandıran. Hukuk ve idarî sistemin merkezileşmesi, iç gümrüklerin kaldırılarak piyasanın bütünleştirilmesi, eğitim kurumlarının dinî niteliğin dışına çıkarılması,

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

sayesinde farklı mahallî kültürler, "Osmanlılık" üst kimliği altında erilmek istendi. Fert devlet lehine aktif hale getirilmeye çalışıldı. Bütünlüğün sağlanabilmesi için yönetim kademelerinde halkın temsilcilerine de yer verildi. Mahallî meclislerin teşkili ile bu yönde sınırlı düzeydeki ilk adımlar atılmıştır. Meşrutiyetin ilanı ile ise toplum oldukça önemli bir deneyden geçti. Ancak Osmanlı yenilikçilerinin ülkeyi ve toplumu bir arada tutmak için giriştikleri bu teşebbüsler; batılı devletlerin müdahaleleri, yerli gayrimüslimlerin onlarla birlikte olmaya yönelik tavırları, her geçen gün artan imtiyazlara "himaye usulü"nü avantajlarının da eklenmesiyle ayrılıklara zemin hazırlamış oldu.

## Eşitlik Talebinden Ayrılık Rüzgârına

Avrupalı devletler gayrimüslimler için eşitlik isterken, eşitsizlik döneminin teşkilâtı olan "millet sistemi"ne müdahale etmedikleri gibi bu sistem çerçevesindeki hakları genişletmeye çalışmaktaydılar<sup>36</sup> ve önceleri millet sistemine dahil edilmeyen Katoliklere ve Protestanlara da bu statünün verilmesine çaba gösterdiler. Nitekim Fransa'nın etkisiyle 1829 yılında Katolik Ermeniler bir millet olarak tanındı ve 1831'de ilk patrik atandı. Latin Katoliklere ise millet statüsü 1840'ta verildi.<sup>37</sup> Bu sıralarda Katolik kilisesinin misyonerlik faaliyetleri yüzünden bazı Ermenilerin Katolikliği benimsemeleri dikkat çekmiş, Ermeni Patrikhanesi'nin müracaatı üzerine mezhep değiştirme yasaklanmış ve bu yasak on yıl kadar sürmüştü.<sup>38</sup> Fransa ile Rusya'nın kendi mezhepdaşlarını himaye bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaları üzerine İngiltere de harekete geçti. Ancak Osmanlı Devleti'nde Protestan sayısı az olduğundan çok sayıda misyoner Osmanlı memleketlerine gönderilerek propaganda faaliyetlerine hız verildi. 1842 yılında Kudüs'te bir Protestan kilisesinin açılması sağlandı. 1850'de ise, İngiliz ve Prusya elçilerinin ısrarları üzerine Protestanlar da bir millet olarak tanındılar. Bu milletin nizamnamesi 12 Mart 1878 tarihinde yayınlandı. İngiliz, Alman ve Amerikan misyonerlerinin yoğun gayretlerine rağmen Protestan sayısı fazla artmadı. XIX. yüzyılın sonunda Osmanlı memleketlerindeki Protestan sayısı sadece 50.000 kadardı.<sup>39</sup>

Gayrimüslim cemaatler de Osmanlı Devleti'nin gittikçe içine düştüğü buhrandan kendi çıkarları doğrultusunda faydalanmaya yöneldiler. Büyük ölçüde devletten beklentileri kalmamış gibiydi. Devletin adaletini görmüyorlar, güvenlikleri problemlili, vergiler ağır olup üstelik kendi bağımsızlıklarını istemelerini teşvik eden unsurlar mevcuttu. Yabancıların devlete baskıları, bu baskılar sonucunda gayrimüslimlere sağlanan haklar oldukça cazipti ve bu güçten etkilenmemek mümkün değildi. Sıkıştıklarında artık başvuracakları merci devletin resmî organları değil, oradaki ya da en yakın yerdeki konsolos idi. Hatta bırakalım yabancı unsurları Müslüman unsurların dahi başvuracakları unsur yer yer konsoloslar olabilmekteydi.<sup>40</sup>

Gerçekten de Avrupalıların hiçbir müdahalesi Müslüman-gayrimüslim eşitliğini sağlamaya yönelik değildi. Daima gayrimüslimlere yeni haklar sağlamayı arzu eden, hatta eşitsizliğin devam etmesiyle bundan yararlanmayı isteyen bir tavır sergilenmekteydi. Nitekim devlet kurumlarının iyi işlemesine yönelik talepler ve müdahaleler görülmemekteydi. Mahkemelerin işleyişine müdahale edilmekteydi; fakat bu Osmanlı yargı sisteminin aksayan yönlerini ıslaha gayret etmek için değil, gayrimüslimlerin haklarını korumak için yapılmaktaydı. Halbuki bu mahkemelerde hakkı zayı olan bir Müslüman için böyle bir müdahale görülmemekteydi. Bundan bizzat bazı yabancı diplomatların dahi rahatsızlık duydukları görülmektedir. Meselâ Boğazlardaki İngiliz konsolos vekili G. Abbott şöyle demektedir: "Meslektaşlarımla müdahalesi yalnız dostça uyarıya münhasır kalsa ve her çeşit partizanlık ve dinsel görüşleri bir yana bırakarak, yalnız Hıristiyanlara değil, zulme

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

uğramış Müslüman ve Musevilere de, gerektiğinde, yardım elini uzatsalar; şiddetli çatışmalardan ne kadar kaçınılmış ve bu İmparatorluğa ne kadar geniş yararlar sağlanmış olacak.”<sup>41</sup>

Üstelik bu müdahaleler yapılan antlaşmalara aykırı şekilde cereyan etmekteydi. Bahane ise hazırды: Paris Kongresi’nde Âli Paşa, konsolosluk tercümanlarının devletlerarası antlaşmaları çiğneyerek Osmanlı mahkemelerine müdahale ettiklerinden şikayette bulunduğunda, Avrupalı temsilciler mahkemelerin istenen tarzda ıslahı halinde tercümanların müdahalelerinin ortadan kalkacağını dile getirmişlerdi.<sup>42</sup> Bir medenî kanunun hazırlanması gündeme geldiğinde Fransızlar, Code Napoleon’un benimsenmesini telkin etmişler, hatta Osmanlı yöneticileri arasında bazı taraftarlar dahi elde etmişlerdi. Ancak Cevdet Paşa’nın müdahaleleri ile bu olumsuz durum engellenebilmiş ve neticede Mecelle hazırlanmıştı.<sup>43</sup>

Dolayısıyla toplum hayatına yönelik reformlardan en çok gayrimüslimler kazançlı çıktılar. İngiliz Konsolos Yardımcısı Suter, İzmir’e yaptığı seyahatten sonra kaleme aldığı 5 Ocak 1840 tarihli raporunda; mülkiyet güvenliği sayesinde toprak alım satımının yaygınlaştığını yazmaktaydı.<sup>44</sup> Gerçekte ise sadece durumdan yararlanan Rumlar geniş ölçüde arazi spekülasyonlarına girişmişler, Yunanistan’dan Anadolu’ya doğru bir göç hareketi başladı.<sup>45</sup> Zamanla kapitülasyonlarla ilgili antlaşmaların sınırları aşılarak, gümrük vergilerinde muafiyetin çok ötesinde olan ibadet, seyahat, yerleşim, mülkiyet edinme ve hukukî imtiyazı kapsayan bir duruma ulaşıldı.<sup>46</sup> Böylelikle gittikçe yabancı uyrukluların Osmanlı ülkesinde işledikleri suçlardan ötürü Türk mahkemelerine çıkarılmadıkları, dolayısıyla devletin hükümlerine haklarının zedelendiği bir durum ortaya çıktı.<sup>47</sup>

Kapitülasyonların, hükümetin Osmanlı milletini meydana getirmek için giriştiği çabaları başarısızlığa uğratan bir başka fonksiyonu vardı. XIX. yüzyılda yabancı ülkeler ile düzenli diplomatik ilişkilerin tesisini müteakip Osmanlılar, devletlerinin varlığını çok tehlikeli biçimde tehdit eden ve genel olarak “himaye sistemi” (protégé) diye anılan uygulama ile yüz yüze geldiler. Himaye sistemi ilke olarak, Osmanlı tebaasından olan bir gayrimüslimin yabancı bir ülkenin vatandaşlığına geçmesi ve buna karşılık o devlette değil de, Osmanlı ülkesinde bir yabancı gibi yeni milliyetiyle yaşamaya devam etmesidir. Esas olarak Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimlerin yabancı devletlerin himayesine girmesini sağlayan bir kavramdır. Böylece Osmanlı Devleti’nin koruması altındaki zimmîler olmaktan çıkan gayrimüslimler, Avrupa devletlerinin vatandaşları sıfatıyla hareket ediyorlardı.

Himaye sistemi kapsamına girenlerin başlangıçta sayısı son derece sınırlı olup Osmanlı Hıristiyanları ile Yahudilerin yabancılar hesabına konsolos vekilliği, tercümanlık, ticaret acenteliği ve hizmetçilik gibi işleri yerine getirmeleri için uygulanmaktaydı. Bu görevlere atanarlara Babiâli’ce, Osmanlı yargı sisteminden ve bazı vergilerle yükümlülüklerden muaf olduklarına dair “berat” verilmekteydi. Böylelikle bir gayrimüslim Osmanlı vatandaşı yabancı bir ülkenin, kapitülasyon antlaşmaları ile tanınan haklarından faydalanmakta ve onun himayesine girmektedir. Antlaşmalara göre sefaret ve konsolosluklarda çalışanlara yalnız şahsî olarak ve görev süreleri için verilmesi gerekiyordu. Başlangıçta tercüman, ajan, ev hizmetçileri ve sefaret ya da konsolosluğun diğer işlerini görenlere verilen bu beratlar; zamanla, diplomatlar tarafından akrabalarına, manastır ve dinî kurumlarda çalışan zimmîlere, konsolos veya sefirlerin alış veriş ettikleri esnafa ve Avrupa ile ticaret yapan zimmî tüccara da satılmaya başlandı.<sup>48</sup>

Beratlarla tanınan muafiyetleri içeren ve “patent” adı verilen himaye kağıdını yabancı

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

devlet büyükelçilerinin diledikleri kadar dağıtmaları, devletin himayelilerin sayısını sınırlandırma şansını yok etti. Zamanla bu hakların mirasla intikali, Osmanlı Devleti'nde bir "beratlılar sınıfı"nın doğmasına sebep oldu. Daha XVIII. yüzyılda imparatorluğun sonradan kaybedeceği topraklarda Avusturya'nın yaklaşık 250 bin kişiye imtiyaz belgesi dağıttığı tahmin edilmektedir.<sup>49</sup> Özellikle gayrimüslim esnaf ve tüccarın bu tür belgelerden temin etmeye çalıştığı görülmektedir. 1793'te Halep valisi, Babî'li'ye yazdığı bir raporda şehirde 1500 kadar konsolos tercümanı bulunduğunu, hepsinin ticaretle meşgul olmasına rağmen vergiden muaf olduklarını yazmaktaydı.<sup>50</sup> XIX. yüzyıl ortalarında İngiltere'nin koruması altında olan insan sayısı bir milyona yakındı. Sadece 1851 yılında 3.965 kişi İngiliz himayesine girmişti.<sup>51</sup> 1860'da İstanbul'daki Amerikan temsilciliği, başkentte yabancı statüsünde olan Osmanlı vatandaşının sayısını 50.000 olarak vermektedir.<sup>52</sup> En dikkat çekici ifadeyi Trabzon'daki İngiliz konsolosu G. S. Stevens 16 Mayıs 1848 tarihli yazısında kullanmaktaydı. O, himaye sisteminin büyük ölçüde istismar edildiğinden bahsederek, "kesin tedbirler alınmadığı takdirde birkaç yıl içerisinde buradaki her reayanın Rusya'ya mensup olacağı" konusunda hükümetini uyarmaktaydı.<sup>53</sup>

Berat alan bir kişi, ticarî ve malî imtiyazlar elde ediyordu. Artık Osmanlı kanunlarına tâbi olmuyor, bazı vergileri ödemiyordu. İthalat ve ihracatta gümrük vergilerini diğer Osmanlı vatandaşlarından daha az veriyordu.<sup>54</sup> Buna karşılık pek çok yükümlülük altında ezilen Müslüman esnaf onlarla rekabet edememekteydi. Gayrimüslimler için himaye sistemi vergi kaçakçılığının en kolay yolu idi Patent alanların askerlik mükellefiyetleri de ortadan kalkıyor, böylece cizye (bedel) vermiyorlardı. Adî ya da siyasî suçlardan ötürü sorumlu tutulamıyorlardı. 1852'de İngiltere'nin Midilli konsolosu olan Newton, "Mahkemelerde İngiliz korumasının avantajları çoktu. İngiliz koruması altında olmak isteyen o kadar fazlaydı ki, elde etmek için her yol deneniyordu" diye yazmaktaydı.<sup>55</sup>

Gayrimüslimlerin himaye sistemini benimsemelerinin en önemli hedeflerinden biri de siyasî idi. Yunan isyanında olduğu gibi, güçlü hâimleri Osmanlı Devleti'ne baskı yapabilirler ve o milletin bağımsızlığını sağlayabilirlerdi. Bu duygu ve düşüncelerle her bir azınlık grubunun bir büyük ülkeye yanaştığı görülmektedir. Rumları ve Ermenileri Rusya, Katolikler ile Marunileri Fransa, Protestanları ve Yahudileri İngiltere ile Almanya, Eflâk-Boğdan'ı Avusturya-Macaristan, Dürzileri de yine İngiltere himaye altına almıştı. İngiltere 1840 ve 1850'lerde Filistin Yahudileri ile Lübnan'daki bazı Dürzileri himayesine alan, küçük Protestan kiliseleriyle irtibat tesis etti. Bütün bunları yaparken de öncelikli hedefi Hindistan ticaret yollarını açık tutmaktı. Sırf bu maksatlarla bedevî kabilelerin şeyhleriyle dahi iyi geçinme politikası takip edildi.<sup>56</sup>

Batılı devletlerin himayesine giren Osmanlı vatandaşlarının sayıları arttıkça, o devletlerin ülkedeki nüfuzu da artmakta, güya artık kendi vatandaşları sayılan bu grupların hak ve menfaatlerini korumak için müdahalelerde bulunmaktaydılar. Bu müdahaleler gerek devlet adamlarını gerekse halkı derinden yaralayacak derecelere varmakta, konsolosluk tercümanları ise işi tamamen küstahlık düzeyine getirmekteydiler. Onlar tefecilik yapmakta, alım satım işlerine karışmakta, mahkemelerin kararlarına müdahale etmekteydiler.<sup>57</sup> Böylelikle konsoloslarla gayrimüslim eşraf arasında ilişkiler arttı. Bazı ekonomik faaliyetlere ortaklaşa teşebbüs ettiler. Gayrimüslim zenginler faizle kredi vermeye ve böylece bazı toprak sahiplerinin haklarını elde etmeye çalışırken, köylülere karşı desteklenmelerini konsoloslardan talep etmekteydiler ki, 1860'ların başlarında Şam vilâyetinde köylülere verilen borçların büyük kısmı İngiliz konsolosunun himayesindeki Yahudilere ait idi.<sup>58</sup> Ecnebiye ya da o statüde olan birine ev ya da iş yeri kiralayan bir kimse, kiralayan şahıs gidip aylarca gelmese veya kira ödemesi bile orayı boşalttıramıyordu.<sup>59</sup> Konsolosların

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

gücü o dereceye vardı ki, bilhassa devlet merkezine uzak olan yerlerdeki âyânlar ve kabile şeyhleri de, bazı işlerinin halli için onlara aracılık yapmaları için müracaat ediyorlardı. Nitekim 1830'da Mevali ve Aneze aşiretlerinin şeyhleri, Halep valisi ile aralarındaki kavgınlığı düzeltmesi için Fransız konsolosuna başvurmuştu. 1850'de askere alınmaya karşı Dürzilerin başlattıkları isyan, İngiliz ve Fransız konsolosları aracılığıyla sona erdirilebilmişti.<sup>60</sup>

Yine kapitülâsyonlardan yararlanarak bazı mıntikalara çok sayıda ecnebi göç ettirilmiş, daha sonra da söz konusu toprakların koparılması sonucu hazırlanmıştı. Devlet, bu plânları çoğu zaman fark etmesine rağmen, kapitülâsyonlar yüzünden engelleyemiyordu. Konsoloslar çeşitli vesilelerle gayrimüslimleri devlet aleyhine kışkırtmaktan geri kalmıyorlardı. Meselâ Tanzimat yıllarında Kayseri'de bulunan bazı konsoloslar bölgedeki Ermenileri, hatta aşiretleri kışkırtarak Elbistan-Maraş yolunu kapattırmışlar, aşiretlerin devlete karşı sık sık ayaklanmalarında rol oynayarak<sup>61</sup> yüzyılın sonuna doğru bölgede çıkan karışıklıkların tohumlarını bu yıllarda atmışlardı. Buradaki Ermeniler üzerinde Fransa'nın etkisi çok büyüktü. Hatta bir aralık Adana Ermeni Piskoposu Paul Terziyan, bölgede Fransız kültürünün ve dilinin hakim olduğu, Fransa himayesinde bir Ermeni devleti kurulmasını teklif etmişti. İskenderun'daki Fransız Viskonsülü Alexandre Mercinier, ülkesine yolladığı 10 Ocak 1901 tarihli mektupta kendi okullarında yetişen Hristiyanların adeta birer Fransız olduğunu yazmıştı.<sup>62</sup>

Bütün bu gelişmeler neticesinde artık, gayrimüslimler Müslümanlarla eşit hakları istemiyorlardı. Çünkü her bakımdan Müslümanlardan daha avantajlı şartlara sahiptiler. Durumu İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Palgrave, 30 Ocak 1868 tarihli raporunda gayet açık biçimde tasvir etmekteydi: "Türkiye'de yaşayan Hristiyanlar, Müslümanlarla karşılaştırıldığında, Hristiyanların refahını onların daha enerjik, çalışkan ve diğer meziyetlerine bağlamak sık sık yinelenirse de bir hatadır. Gerçek şudur; Müslümanlar ülkede yaşayan Rum ve Ermenilere göre genellikle gayret, namus ve devamlı çalışma bakımlarından öndedirler. Fakat Müslümanların omuzlarına baskı denmez ama, sistematik olarak taşıyamayacakları kadar yük yüklenmiş ve yüklenmekteyken, Hristiyanlar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki avantajlı himaye durumu altında, son yarım yüzyıldır şüpheli spekülasyonlar ya da doğrudan sahtekârlık ve tefecilikle kendilerini zenginleştirmişlerdir".<sup>63</sup>

Böylelikle bulunmaz fırsatlara sahip olan Levantenler ve yerli gayrimüslimler, bir "Osmanlı milleti"nin oluşmasını, Müslümanlarla eşit haklara sahip olunmasını istemek bir tarafa ayrılıkları özellikle körüklediler. Zira menfaatleri birlikte değil, ayrılıktaydı. Meseleyi yabancı diplomatların da son derece açık biçimde tespit ettikleri anlaşılmaktadır. Onların bu konudaki tutumları hakkında meşhur Urquhart şunları yazmaktadır: "(Onlar) yalnız Türklerle Avrupalıların arasına kara kedi gibi girmekle kalmaz, aynı zamanda Türklerle Avrupalılar arasındaki eski antipatiyi devam ettirir. Avrupalıyı ve Türk'ü birbirinin nazarında büsbütün düşündürür, Türk'ü Avrupalı hakkında hüküm verecek vaziyetin aksi karşısında bulundurur. Bu sınıf ecnebi konsüllerinin imtiyazları ile vücuda gelmiş olup adeta bir Yahudi-Ermeni-Rus-Frenk çetesi halindedir."<sup>64</sup>

Esasında bir Osmanlı milleti yaratma düşüncesi realiteden uzak, bir hayal olarak nitelendirilemez. Devletin asırlardır başarıyla uyguladığı sistem buna müsait idi. Müslümanlarla gayrimüslimler arasında mahalle ve köylerde az-çok samimi bir ortam meydana getirilmişti. Meselâ Orta Anadolu'daki Rumların arasında günlük işlerinde, evlerinde Türkçe konuşan ve çocuklarına Türkçe isimler verenlerin sayısı önemli ölçüde olup bir çok yerleşim biriminde Rumca sadece kilisedeki ayinlerde kullanılırdı. Ermeniler

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

kendi alfabeleriyle Türkçe eserler yazarlardı.<sup>65</sup> Müslümanlar Ramazan ve bayramlarda komşuları olan gayrimüslimlere yemek ve tatlı gönderirken, onlar da paskalya tatlisından Müslümanlara gönderirdi. Düşünlerde, cenazelerde bir arada olurlar, Ramazan'da gayrimüslimler çocuklarına dışarıda bir şey yememelerini öğütlerler, bir Hıristiyan Müslüman hocaya rüyasını yorumlatır veya kendisini okuturdu. Benzer hareketleri Müslümanlar da yapardı.<sup>66</sup>

Sosyal bütünleşme Türklerle diğer Müslümanlar arasında da mevcuttu. Toplumun diğer kesimleri, Türk geleneklerine göre yaşamaya yönelmişler, ortak anlaşma dili Türkçe olmuştu. Meselâ Osmanlılarda merkezle Arap vilâyetleri arasındaki ilişkiler, hem ekonomik hem de kültürel bakımdan oldukça yoğundu. Üstelik ortak din olgusu da bu yakınlaşmayı artırmış, Suriye'de Türkçe bilen zengin Arap aileler ortaya çıkmıştır. Bu etkileşim tek yönlü değildi şüphesiz, bölgeye gönderilen Türk memurlar da Arap geleneklerine uyum sağladıkları gibi Arapça öğrenmekteydiler. Böylelikle iki dili de çok iyi bilen önemli sayıda insan bir arada yaşamaktaydı. Bu durum Halep'te belirgin şekilde gözlenmekteydi.<sup>67</sup> Kısacası Osmanlı devlet adamlarının bütün etnik, dinî ve mezhebî unsurları birleştirecek bir üst kültür oluşturma arzusunun alt yapısı yok değildi. Fakat böyle bir başarının elde edilebilmesi için birleşme eğiliminin ayrılık rüzgârından daha kuvvetli olması gerekirdi. Bunun için de dışarıdan engelleyici müdahalelerin olmaması lâzımdı. Urquhart da 1832'de aynı noktaya işaret etmekteydi. Ona göre Türklerle Hıristiyanlar arasında sadece elbisede, isim ve selâm tarzında fark olup, dışarıdan bir tesir olmadığı takdirde iki halk zamanla birbirine karışacaklardır.<sup>68</sup> İşte Avrupalılar ile yerli destekçileri buna izin vermediler. Balkan isyanından Ermeni meselesine, Mısır'ın koparılmasından Yemen ve Lübnan olaylarına kadar hepsinin arkasında bu müdahalelerin tesirleri vardı.

Milliyetçilik hareketleri yüzünden, daha önce karma topluluklar halinde yaşayabilen Müslüman- gayrimüslim unsurlar, şimdi çatışan, birbirlerinden şüphelenen kesimler oldular. Asırlardır başarıyla uygulanan ve farklılıkları koruyarak bir arada yaşamayı öngören millet sistemi çatlamıştı. Kapitülasyon uygulamaları, himaye sisteminin gayrimüslimlere sağladığı imkânlar, Müslüman müteşebbislerin yeni ekonomik anlayışa ayak uyduramaması yüzünden Türk-İslâm nüfus, maddî ve manevî gücünü sürekli kaybetmekteydi. Cahillik, fakirlik, gelişmelere uzak kalma gibi olumsuzluklar altında ezilmeye mahkûm oldu. Daha yakın zamana kadar hükmettikleri insanların emrinde gündelikçi olarak çalışmaya başladılar. Devletleri sürekli erimeye, yok olmaya yüz tuttu. Himaye ettikleri tarafından ihanetle karşılandılar. Bütün bu faktörler son yüzyıldaki arayışın, tatminsizliğin, kompleksin kaynağını teşkil etti. Gerçi bütün bunlara karşılık Osmanlı Devleti de Orta Asya'da Rusya'nın, Cezayir'de Fransa'nın, Hindistan'da da İngiltere'nin hâkimiyetindeki Müslümanları koruyarak, yani mütekebbiliyet esasını gündeme getirerek bir denge sağlamak istedi ise de, bu konuda Avrupalılarla rekabet edemedi.

## Aydınların Çağı

Yenileşme döneminin bir bariz özelliği de, Osmanlı aydınları için yeni bir devrin başlangıcı olmasıdır. O zamana kadar devletle iç içe olan, her konudaki düşünce, eleştiri ve tekliflerini devlet makamlarına sunan aydın kesimin, gittikçe devletten bağımsızlaşmaya başlamasıdır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı aydını, artık risâle ya da lâyiha sunan, bunun karşılığında "atiye" alan aydın değildir. Devrin aydını düşüncelerini gazete veya dergi köşelerinde, roman veya tiyatro eserlerinde anlatan; böylelikle düşüncelerini öncelikle topluma, ama bu arada yöneticilere duyuran kimsedir. Bu dönüşümde en önemli rolü, şüphesiz matbaanın yaygınlaşması ve basının gündelik hayata

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

girmesi oynadı. Matbaacılık faaliyetinin, bu arada basının Türk toplumunda, çağdaşlarına nazaran oldukça gecikmiş olarak günlük hayatta yer alması, bu sınıfın çok daha erken zamanlarda etkili hale gelmesini önledi.

Osmanlılar, basın etkisi ile ilk olarak Fransız ihtilâli'nden sonraki günlerde tanıştılar. Eylül 1795'te Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği'nin yayın organı olarak çıkarılan Le Bulletin de Nouvelles, Osmanlı başkentindeki ilk gazetedir. Bunu yine aynı büyükelçiliğin çıkardığı La Gazette Française de Constantinople takip etti (Eylül 1796). İzmir'de de 1824'ten itibaren Le Smyrniens, Le Spectateur Oriental ve Le Courier de Smyrne gibi Fransızca gazetelerin çıktığını biliyoruz. Gerek Napolyon'un Mısır'ı işgal ettiği yıllarda yayınladığı Arapça ve Türkçe bültenler ile Fransızca gazeteler; gerekse Rum isyanı sırasında Fransa'nın Rumları desteklemek için çıkarttığı Türkçe-Rumca gazeteler Babıâli tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Osmanlı Devleti gittikçe batıya açıldığından Avrupalı yayın organlarının tek tarafı olarak kamuoyunu şartlandırmalarından büyük rahatsızlık duyuyordu.

Sultan II. Mahmud, bir gazete ile devletin kanun, kural ve uygulamalarının halk tarafından bilinmesini arzu etti. Bu sayede padişah, halkına devletin içinde bulunduğu durumu, yapmak istediklerini, bunların nedenlerini, tam ve doğru olarak gecikmeksizin anlatabilirdi. Avrupa kamuoyu ve güç odakları da, Osmanlı Devleti ile ilgili konuları bizzat kaynağından öğrenme imkânına kavuşmuş olacaktı. Bununla birlikte devletin sırlarının gazetelere yansımaması gerektiği görevlilere özenle hatırlatıldı. Öte yandan gazete çıkarılmasıyla beklenen faydalardan biri de fen, sanat, sanayi ve ticarete ilişkin konulardaki gelişmelerin topluma duyurulması idi. Böylece ilk Türkçe gazete olan Takvim-i Vekâyi 1 Kasım 1831'de haftalık olarak yayına başladı. Gazete aynı zamanda Arapça, Farsça, Fransızca, Rumca, Ermenice ve Bulgarca olarak yayınlanmaktaydı. Yalnız bu nüshaları pek istikrarlı çıkarılmadı. Buna mukabil özellikle Fransızca nüshası olan Moniteur Ottoman, Babıâli'nin çeşitli konulardaki görüşlerini batı kamuoyuna duyurmasında önemli etki yaptı.<sup>69</sup>

1840'tan sonra Churchill adlı İngiliz tarafından Cerîde-i Havâdis adlı bir gazete daha yayın hayatına sokuldu. Bu gazete devlet tarafından desteklenmekte olup daha çok politik ve ekonomik haber ve yorumlara ağırlık vermekteydi.<sup>70</sup> Türkçe basın bu gazetelerin tekelinde ve yönetime eleştiride bulunmayan bir çizgide varlığını sürdürürken, hükümet diğer dillerdeki basın gelişmesine yardımcı bir tutum içine girdi. Bu sayede XIX. yüzyıl ortalarında İstanbul bir basın merkezi haline geldi.<sup>71</sup>

Başlangıçta Türkçe olarak sadece resmî basına izin veren Babıâli, kamuoyunun oluşmasında Takvim-i Vekâyi'nin yetersiz kaldığını gördü. Her ne kadar hükümet, Türkçe dışında yayın yapan basını yaptığı para yardımıyla belli ölçüde kontrol altında tutuyordu. Ancak yine de Türk dilinin, kültürünün ve devlet icraatının yayılması ve tanınması için Türkçe yeni gazetelere ihtiyaç duyulmaktaydı. Zaten aydınlar arasında bu konu gittikçe daha fazla tartışılmaya başlamıştı. Üstelik Türkler dışındaki grupları da birbirleriyle bütünleştiren en önemli unsur Türkçeydi. Bu itibarla çok geniş bir kesime Türkçenin yayılmasında basın önemli rol oynayabilirdi.

1857'de çıkarılan Matbaa Nizamnamesi ile basın hayatına bir düzen getirildi ve gazete çıkarmak için hükümetten izin alınmasının zorunlu olduğu ilan edildi. Bundan sonra Türklere de özel gazete çıkarma imkânı tanındı ve 21 Ekim 1860 tarihinde Türkçe ilk özel gazete olan Tercüman-ı Ahvâl yayın hayatına başladı. Gazetenin sahibi Agâh Efendi ile başyazarı Şinasi, "halkın anladığı bir dille yayın yapmayı" temel ilke edindiklerini söylemekteydiler. Yeni gazete haberciliği ön plana çıkarıp, yer yer yaptığı araştırmalarla



# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

kamuoyunu aydınlattı. Bilhassa kapitülâsyonlarla ilgili uygulamalar, batılıların ticarî soygunları, eğitimin geriliği gibi hususlardaki yayınlar oldukça etkiliydi. Bu arada Cerîde-i Havâdis ile Tercüman-ı Ahvâl arasında şiddetli bir rekabet doğdu. Daha önce resmî gazete gibi sıkıcı yayın yapan Cerîde-i Havâdis de tarzını değiştirerek sade, anlaşılabilir, halkın ilgisini çekecek yayınlara yöneldi. Böylece Osmanlı basınında canlı tartışmalar baş gösterdi.<sup>72</sup>

27 Haziran 1862 tarihinde Tasvir-i Efkâr adlı yeni bir gazete yayın hayatına atıldı. Şinasi'nin çıkardığı, yazarları arasında Namık Kemâl'in de bulunduğu bu gazete, daha cesur ve açık sözlü bir yayın politikası izledi. Memleketin her türlü siyasi, sosyal, ekonomik problemleri, emperyalistlerin muhtelif oyunları ağır bir şekilde eleştirildi. Sık sık kapatılmasına ya da toplatılmasına rağmen sade anlatımı, araştırmacı özelliği ve tirajı ile kısa sürede ülke gündemini belirlemede mühim rol oynadı. Halk gittikçe gazetelerdeki haberlere, yorumlara ve tartışmalara ilgi duymaya, gazeteler arasındaki rekabeti takip etmeye başlamıştı. Özellikle bazı yazarların isimleri artık halk arasında pek çok devlet yetkilisinden daha çok anılır olmuştu. Namık Kemâl, Ebuzziya Tefik, Reşad ve Nuri adlı aydınlar tarafından Haziran 1872'de ilk sayısı çıkarılan İbret gazetesi İstanbul'da heyecanla karşılandı. İlk sayının çabuk bitmesi üzerine o gün beş bin nüsha olarak ikinci baskı yapıldı. Bu ilk sayı toplam 25 bin nüsha basılmıştı ki, Türk basın hayatında önemli bir başarı idi.<sup>73</sup> 1863'te Hürriyet, Terakki, Mecmua-ı Fünûn gibi yayın organları da devreye girdi. Bu arada mahalli düzeyde de resmî gazeteler yayımlanmaktaydı. İlk olarak Midhat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında Rusçuk'ta Tuna adıyla bir gazete çıkarıldı. Devlet kontrolünde de olsa mahalli basının öncüsü olan bu tip gazetelerin sayısı gittikçe arttı. 1876'ya gelindiğinde ülkede toplam 22 vilâyet gazetesi mevcuttu. Vilâyet gazeteleri bazı yerlerde, en çok konuşulan ikinci bir dille de çıkarılmaktaydı. Meselâ Bosna gazetesi Türkçe-Sırpça, Basra gazetesi Türkçe-Arapça, Edirne gazetesi Türkçe-Rumca idi.<sup>74</sup>

İlk resmî gazetenin çıkması, ardından özel yayın organlarının yayılmasına yol açan gelişmeler ve bizzat devlet tarafından vilâyet matbaalarının kurulması matbaacılık mesleğinin olumlu etkilenmesine sebep oldu. Nitekim matbaa sayısı 1893-1907'de 199'a, 1908-1917 arasında ise 368'e ulaştı. Bu matbaalarda basılan kitap sayısında da, ülke geneli için son derece yetersiz olmakla birlikte, önemli artışlar meydana geldi. 1800'den önce yılda ortalama iki kitap basılmışken bu rakam yüz yıl sonra 682 idi.<sup>75</sup>

Gazetelerde pek çok konuda görüşler yer almaya, tartışmalar, eleştiriler yazılmaya başlandı. Polemikler birbirini takip etti. Gerçi sansür mekanizması yazarların kalemlerini rahatça oynatmalarını engelliyordu. Ama yine de gazetenin kapatılması pahasına zaman zaman hükümete yönelik olarak oldukça sert eleştiriler yer almakta, o zamana kadar toplumun yabancı olduğu bir yönetim anlayışına yönelik talepler dile getirilmekteydi. Meselâ Şinasi Tasvir-i Efkâr'ın ilk sayısında; Devletin, milletin temsilcisi olarak işleri yönetmesi gerektiğini, milletin de ona yardımcı olması icap ettiğini, söz ve yazı ile kendi kaderine dair görüş belirtme hakkına sahip olduğunu yazmıştı.<sup>76</sup>

Yer yer gazetelerin kapanmasına karşı aydınlar da değişik yöntemler uygulamaktan geri kalmadılar. Genellikle kapatılan bir gazetenin yerine bir süre sonra başka bir adla yenisi çıkarılıyordu. Halk yazar kadrosundan bunun eski gazetenin devamı olduğunu kolaylıkla anlamaktaydı. Farklı yöntemler de uygulanmaktaydı. Meselâ Şinasi'nin takibâta uğrayabilecek bazı yazılarını önce, Courier D'orient'te yayınlattı ve sonra sanki yabancı bir yayından yapılan tercüme imiş gibi kendi gazetesinde yayınladığı ileri sürülmektedir.<sup>77</sup>

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

Türkiye’de bulunmalarının şu ya da bu şekilde sakıncalı olacağını hissedenler ise hemen yurtdışına kaçmaktaydılar. 1860’larda Paris ve Londra sokaklarında ilk Jön Türkler görüldü. Zamanla diğer Avrupa şehirlerinde de onlara rastlamak sıradan bir olay haline geldi. İlk Jön Türk gazetesi olan Hürriyet 1864’te Londra’da Rıfat Bey’in yönetiminde yayınlanmaya başlayınca hemen etrafında bir Jön Türk kolonisi oluştu. Aralarında Namık Kemâl, Ziya Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Nuri Bey, Reşad Bey ve Ali Suavi vardı.<sup>78</sup> Böyle gazeteler yabancı posta teşkilâtlarıyla Osmanlı Devleti’ne rahatlıkla girebilmekteydi.

Zaman zaman kapanan gazetelerin yerine yenisi çıkarılmak suretiyle kısa ömürlü çok sayıda gazete yayımlanması gibi bir olumsuzluğa rağmen, toplum gazeteleri çok sevdi. Halkın sürekli devam ettiği kıraathane sahipleri, bu gazetelerden satın alarak çok sayıda kişi tarafından, hatta toplu halde okunmasını sağladılar. Bu durum ülke çapında okuma-yazmaya olumlu katkıda bulundu. Bilhassa Ahmed Midhat Efendi ile Namık Kemâl gibi iki usta yazarın bulunduğu gazeteler ısrarla aranmaktaydı. Ancak basın faaliyetleri sansür, tiraj azlığı, ekonomik problemler, dağıtımdaki sıkıntılar, yetişmiş eleman yokluğu gibi sebeplerden dolayı pek istikrarlı değildi.

Buna rağmen basın sayesinde 1869’lardan sonra adım adım Türk aydını arasında devlet, hürriyet, medeniyet, kamuoyu, eşitlik, meşrutiyet, özel teşebbüs, kalkınma, aile hayatı, kadın hakları gibi konular yer aldı. Böylelikle Türk düşünce hayatında yeni bir çığır açıldı. II. Mahmud’la başlayan değişim, şimdi hiçbir devlet adamının kontrolünde olmaksızın ilerlemekteydi. Hatta devlete rağmen değişim taleplerinin boyutları genişlemekteydi. Artık aydınlar toplumu etkilemeye ve yönlendirmeye başlamışlardı.

II. Abdülhamid çeşitli yollarla basını kontrol altında tuttuğundan bu dönemde basın çağdaş ülkelere nazaran yeterince dinamik olamadı. Fakat 1908’de Meşrutiyetin ilanından hemen sonra ülkede yayın organları adeta çığ gibi arttı. Bir taraftan hürriyet ortamının etkisiyle fikrine güvenen herkes yazıp çiziyor, ülke çapında birbirinden muhtelif noktalarda ayrılan çok sayıda fikir ve görüş tam anlamıyla bir kargaşa meydana getiriyordu. Akla gelebilecek her türlü konu tartışılmakta, polemikler alıp başını gitmekteydi. Kadın haklarından eş seçimine, cumhuriyet fikrinden alfabe değişimine, sendikacılıktan sosyalizme, batılılaşmadan Türkçülüğe kadar her şey gazete sayfalarında olabildiğince yer almaktaydı.<sup>79</sup> Hatta daha önce akla hiç gelmeyecek şekilde, basının desteklemesi ile Osmanlı tüketicisi siyasî amaçlı boykotlara gidecek bir millî hassasiyete sahip oldu. Bunun en meşhuru Avusturya’nın Bosna-Hersek’i ilhakı üzerine bu ülkenin mallarına karşı yapılan 1908 boykotlarıdır.

Batı ile kurulan kültürel temasların yoğunluğu, matbaa ve basının günlük hayatta daha fazla yer alması müspet bilimlerde de eskiye nazaran bir takım olumlu gelişmelere yol açtı. Gazetelerde yayınlanan sağlık köşeleri, okuyucudan gelen sorulara cevap verilmek üzere hazırlanan bölümler, müspet ilimlerle ilgili bilgilerin yayılmasına hizmet etti. Meselâ ülkede kolera salgını olduğu zaman yetkili hekimlerin hastalığın sebepleri, tedavi ve korunma yolları ile ilgili yazılar yazmaları, bu hastalıkla mücadelede destekleyici unsur oldu. Yine tıp uzmanlarının çeşitli hastaları iyileştirmeleri ile ilgili olarak yazılan haberler ve reklâmlar, halkın bu tür tedavi veren iş yerlerine rağbetine yol açarak toplumun gündelik hayatta daha modern bir bakış açısına sahip olmasına zemin hazırlanmaya çalışıldı.

Sonuçta Osmanlı aydını, Sırat köprüsünden geçmekte olan topluma karşı çok ağır mesuliyetler yüklenmişti. Basın bu aydınların iyiyi, doğruyu, faydalıyı aktarmak için en kuvvetli vasıtası idi. Bu görevin başarılabildiği bir yana, özellikle XIX. yüzyılın

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

son çeyreğinden itibaren aydınlar bir güç olarak hükümetin karşısında, toplumun önünde yer almışlardı. Çağ artık onların çağıydı. Tarihin onlara yüklediği yükü taşımak için ellerinden geldiği, güçlerinin ve akıllarının yettiği oranda gayret gösterdiklerini söylememek için sebep bulunmamaktadır. Varılan hedef ise istedikleri ile beraber, asla görmeyi arzulamadıklarını birlikte içermektedir.

## Alafranga Hayat ve Eleştiriler

Osmanlı yenileşmesinin öncü kesimini oluşturan bürokrat-aydınların tüm bireyleri, aynı derecede örnek olma, rehberlik etme bilincine sahip değildi. Bu durum yenilikçi kadroların en önemli sıkıntısı oldu. Memurlara maaş tahsis edilirken en büyük payı alan yüksek bürokratların gelir zenginliği onları lüks hayata sevk etti. Bir çok üst düzey devlet adamının ailesi batı zevkine göre üretilmiş eşya kullanmaya heveslendi. İthalat patladı ve memleketin serveti yabancı ülkelere gitti. Daha dramatik olanı değişim kapısından giren yeni kültürel değerler bazı kesimlerin ellerinde komik, anlamsız, hatta tepkiye lâyık hale dönüşmüş olmasıydı. Özellikle "alafrangalaşmış aydın" tipi toplumda büyük tepki gördü ve bu türlerin şahsında aydın zümre çoğu zaman abartılmış tenkitlerle karşılaştı. Nitekim Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Osmanlı yeniliklerindeki görünüşe önem veren yönü şiddetle eleştirerek şöyle demektedir: "Babiâli, sivilizasyonu ters taraftan alıyor. Bir milleti kalkındırmanın yolu ona apolet ve dar pantolon giydirmek değildir. Kıyafet, topal bir insanı dimdik bir insan yapmaz. Kıyafetten başlayacakları yerde önce halkın kafasını aydınlatmak gerekirdi. Bize bakın; biz her çeşit okul açtık. Gençlerimizi Avrupa'ya gönderiyoruz. Biz de Türk'üz; fakat biz, bize yön verecek güçte olan uzmanların tavsiyelerini dinleriz."<sup>80</sup>

Gerçekten de Tanzimatçılar "taklitçi olmak"la çok eleştirilmişlerdir. İşin gerçeğine bakıldığında Tanzimatçılardan ziyade II. Mahmud Dönemi'nde şekil yenilikler daha ağır basmaktadır. Tanzimat kadrolarının da benimsediği, meselâ kılık-kıyafet gibi konularda değişikliğe gidilmesi o dönemin mirası idi. O sırada Osmanlı aydınlarının, hiç değilse bir bölümü, kıyafet değişiminin zihniyet değişimini beraberinde getireceğine inanmaktaydı. Bir bakıma insanların yaşadıkları gibi inanacakları noktasından hareket etmekteydiler. Nitekim dönemin önde gelen şahsiyetlerinden olan Namık Paşa, miralay rütbesiyle başında bulunduğu Üçüncü Hassa Alayı'nın tanzimini batı orduları usulünde yaparken, askerlerin başlarını dik tutabilmeleri için ceketlerinin yakalarını çok sert kumaştan yaptırmıştı. Yalnız taklitçiliğin hacmi, yuvarlanan bir kar topu gibi gittikçe büyüdü. Bu yüzden taklide dayanan davranış tarzları her geçen yıl daha da yoğunlaşarak, normal davranış biçimleri haline dönüştü. Ulemanın dudak büktüğü fes, bir gün gelip resmî veya sivil, herkesin "vazgeçilmez" aksesuarı oldu. Yahut da operalara gitmek, yanında hanımıyla birlikte sayfiye yerlerinde, bahçe balolarında seğırtmek sürecin plânlanmayan, belki de öncelikle arzulanmayan yan unsurlarıydı. Bir kere değişim için kapı açılmıştı. Buradan istenen veya istenmeyen, plânlanan veya engellenmek için çaba gösterilen, faydalı yahut zararlı her şey girecekti. İstenmeyen unsurları ayıklama ve tasfiye işi, devlete ve bizzat halka ait bir tercihti. Halkın devlet içerisindeki temsilcileri bu konuda ciddi bir çatışmaya, ikileme düştüler. Gerçekten neyin alınması gerektiğine karar vermek ve bunu plânlamak imkânsız idi. Hele batıların insanlara cazip gelen, serbest ve iç gıcıklayan yaşantı tarzı karşısında eziklik ve sadelikten kurtulmak isteyen "yukarıdakiler", opera ve baloya gitmeyi önemli bir ayrıcalığın göstergeleri olarak tanımladılar. İlk zamanlarda oldukça sınırlı kesimlerin davranış tarzı olan batılı gibi yaşama arzusu, zamanla durgun suya atılan taşın oluşturduğu dalgalar gibi büyüdü. "Yukarıdakiler" gibi olmak isteyen "ortadakiler" ve nihayet daha "alttakiler" bu modanın gönüllü taşıyıcıları oldular. Bu sürecin başlatılmasında

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

ve yayılmasında devlet desteğinin, zorlamasının önemli bir etkisi olduğu muhakkaktı, fakat aynı ölçüde muhakkak olan bir şey de toplumun taklide karşı direnç gösterirken başarılı olamadığı idi. Halbuki Tanzimat Fermanı'nın ilk ilan edildiği zamanlardaki genel havanın böyle bir taklitçilik cereyanıyla uzaktan yakından ilgisi bulunmamaktadır.

Gerçek anlamda öncülük yapmak isteyen aydınların en çok tepki gösterdikleri kimseler, değişime direnenler ile değişimi dejenere edenlerdi. XIX. yüzyılın sonuna doğru Türk okuyucusunun elden ele dolaştırdıkları romanlarda bu nokta önemli bir konuyu oluşturmaktaydı. Bu eserlerde üzerinde çok durulan roman kahramanlarının başta gelenleri tembel, taklitçi, mirasyedi, kendi kültüründen utanan "züppe" tiplerdir. Recaizâde Ekrem'in kahramanı olan Bihruz Bey, devrin bir çok kahramanında öne çıkan yüzeysel kültüre sahip, batı değerlerine hayran, alafrangalaşmış bir tiptir. O, paşa babasının mirasıyla yaşayan, tembel, kültürel bakımdan yetersiz, sürekli aptallıklar yapan biridir. Osmanlı kültürünü iyi bilen babası oğlunu iyi yetiştirmek amacıyla ona Arapça, Farsça, Fransızca dersleri aldırır.

Aynı zamanda oğluna büyük bir kütüphane bırakır. Fakat Bihruz Bey, iki kültür arasında bocalayan biri olmaktan kurtulamaz. Sevdiği sarışın kadına esmer birini öven dörtlük yollayacak kadar kültürsüzdür. Esasında millî geleneklerini barbarca niteleyip küçümsemektedir. Sözleri arasına ikide birde Fransızca kelime ve deyimler sıkıştırır. Adeta Ahmed Midhat Efendi'nin romanındaki Felâtun Bey'in ikizi gibidir.<sup>81</sup>

Roman kahramanları olmalarına rağmen Bihruz ve Felâtun Beyler, günlük hayatta her an karşılaşılabilirler. Ahmed Midhat Efendi'nin Felâtun Bey'in karşısına geçirdiği Râkım Efendi gibi, eski ile yeniye uzlaştıran insanların sayısının azlığına karşılık yüzeysellik daha etkilidir. Devrin önde gelen isimlerinden olan Cevdet Paşa, işin esasına değil nakışına özenildiğini ifade ederek bunu şiddetle eleştirmektedir. O, yapılacak ıslahatlarla eski usulde ayakkabı yapanların zamanla kundura dikmeyi öğrenebileceğini belirterek, acele kundura giymeye özenildiği için hem büyük miktarda servet dışarı gitti hem de millî sanayi battı demektedir.<sup>82</sup> Yine Cevdet Paşa'ya göre Reşid Paşa ile onu takip edenler, elde ettikleri yüksek gelirlerle zevk u safa içerisinde yaşamakta idiler. Bunların iddiaları irtikâbın önlenmesi, maarif ve medeniyetin gelişmesine hizmet etmekten ibaret etmek iken öyle çirkin yollarla gelirler elde ettiler ki, ahalinin itirazlarına yol açtı. Hele Mehmed Ali Paşa hanedanına mensup olan kişilerin eğlenceleri kötü örnek oldu.<sup>83</sup>

Lüks yaşantı ve israfın boyutları, üstelik de ağır şartlarla alınan dış borçlarla kurulan lüks hayatın maliyeti çok ağırdı. İthal edilen mallara yönelik harcamalardaki olağanüstü artışlar özellikle saray ile üst düzey bürokratların konaklarındaki siparişlerden kaynaklanmaktaydı. Sultan Mahmud ve Abdülmecid gibi yenilikçi padişahların, Mustafa Reşid ve Âli Paşa gibi yenilikçi bürokratların Fransa'dan ithal ettirdikleri gösterişli yemek odası takımlarını kullanmaları, Topkapı Sarayı'ndan muhteşem Dolmabahçe sarayına taşınması bu anlayışın belirgin örneklerinden idi. Devletin malî bakımdan en bunalımlı olduğu tarihlerde, yani 1809-1880 yılları arasında Boğaz kıyılarında altı saray yapıldı. Sadece Dolmabahçe'nin maliyeti 3 milyon sterlin olup, sultan hanımlardan birinin 1850'de yapılan düğününe 2 milyon sterline yakın para harcanmıştı.<sup>84</sup> Bu yenilikçi padişahların veya paşaların, yanlışlığını bile bile neden bu derece büyük israflara teşebbüs ettiklerini izah etmek kolay değil. Fakat kesin bir şey var ki, taklit ve israf yenileşme hareketlerinin başarısını engelleyen iki önemli faktör oldu.

Gerçek aydınların ise mesajları gayet açıktı. Meselâ Namık Kemâl, İbret'te yayınladığı

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

"Medeniyet" başlıklı makalesinde taklitçiliğe sapmadan medeniyete ulaşılabileceğini ifade ile şöyle demektedir: "Medeniyet insanın içtima üzere yaşaması manasına alınır. evet, kârgir binalar ecele, hastalığa mukavemet edemez. Fakat yanmağa yıkılmağa karşı durur. Bir de insanın hak ve maksadı yalnız yaşamak değil, hürriyetle yaşamaktır. İktisâb-ı medeniyete çalışan akvâm için tamamı tamamına Avrupa'yı taklit etmek neden lâzım gelsin. Bir takım hakâyık-ı ilmiye vardır ki, dünyanın hiç bir tarafında değişmez. Temeddün için Çinlilerden sülük kebabı almağa muhtaç olmadığımız gibi, Avrupalıların dansına, usul-ü münakehâtını taklide de hiç bir surette mecbur değiliz."<sup>85</sup>

## Bilgi ve Teknoloji Transferi

Osmanlı yenileşmesini sadece taklitten ibaret bir cereyan olarak mahkum etmek kesinlikle doğru değildir. Bazı devlet adamlarının, sosyete kesiminin şekle önem veren, batıya aşırı hayranlıklarla bakan tavırları olmakla birlikte; Namık Kemâl'in veya Ahmed Midhat Efendi'nin arzu ettiği gibi, ülkeye faydalı olabilecek bilgi ve teknolojilerin transferi için de gayretler eksik değildi. Hatta bazen taklit ile alınan bilgiler de, uzun zaman sonra da olsa, kalıcı ve faydalı hale dönüşebilmekteydi. Devletin resmî hedefinin ise taklitçik olmadığı rahatlıkla söylenebilir ki, XIX. yüzyılda yapılanların kısa bir özeti bunu ispatlayacak niteliktedir.

Osmanlı Devleti ile karşı koymak zorunda olduğu devletler arasındaki uçurumun kapatılması için önceliğin eğitim-öğretim kurumlarına verilmesi gerektiği fikri, XVIII. yüzyılın sonlarında kabul görmeye meyletmişti. Mühendishanelerin açılışı ile birlikte batı tarzında öğretim yapan kurumlar ülkenin resmî teşkilâtında yer aldı. Buradaki başarılar sonraki yarım asırlık dönemde sivil okullara da benzer biçimde el atılmasının gerekliliğini gösterdi. Zira sivil eğitim-öğretim kurumları olan medreseler naklî ilimleri tercih eden, araştırma, sorgulama yöntemlerine başvurmeyen bir tedrisatı yürütmekteydiler. Halbuki çağın şartları çok daha iyi yetişmiş bireylere ihtiyaç göstermekteydi. Artık çiftçinin, tüccarın, esnafın dahi kaliteli eğitim alması gereken bir çağda yaşanmaktaydı. Buna mukabil yaygın eğitim kuruluşları olan sübyan mekteplerinde Kur'an okuma, basit hesap, ilmihal, belki okuma yazma öğretilmekteydi. Bu kurumlarda yapılan bazı ıslahat teşebbüslerinden ise sonuç alınamadı.

Medreselerin ve bununla bağlantılı olarak tarikat ve tekkelerin bozulması, asıl fonksiyonlarını icra edememesi, çarenin batı tarzı sivil okullarda aranmasına yol açtı. Gerçekten yer yer pırıltı halinde şahsiyetlerin yetişmesine rağmen medreseler de, tarikat ve tekkeler de bizzat mensupları tarafından ağır eleştirilere muhatap olmaktaydı.<sup>86</sup> Bundan dolayı II. Mahmud Dönemi'nde bir taraftan ulemanın gönlünü hoş tutmaya yönelik teşebbüslerde bulunulurken, diğer yandan da Evkâf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasıyla aşamalı olarak bu kesimin malî gücü denetim altına alındı.<sup>87</sup>

Öte yandan devrin padişahı ulemadan ümidini kesenlerden olduğu için klasik ilmiye kurumları dışında ikinci bir eğitilmiş insan grubu oluşturmaya yöneldi. Bu maksatla ilk aşamada memur yetiştirmeyi amaçlayan Mekteb-i Maarif-i Adliye'den Harbiye ve Tıbbiye'ye, rüştiye ve idadilerden Dârülmualimîn ve Dârülmualimât'a, Galatasaray Sultanîsi'nden Dârülfünûn'a kadar pek çok tipte ve kademedede okullar açıldı. Daha da önemlisi 1857 yılına kadar nispeten plânsız ve dağınık olarak gerçekleştirilen eğitim reformları, bu tarihte kabineye dahil edilen Maarif-i Umumiye Nezareti'nin uhdesine terk edildi. Nezaret tarafından hazırlanan 1869 nizamnamesi Osmanlı eğitim sistemini büyük ölçüde yeniden tanzim etti. Bu sıralarda genel eğitim veren okullardan çok meslek ve

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

teknik öğretime ağırlık verildiği görülmektedir. Bunun en önemli sebebi bir an önce batıların ulaştığı teknik düzeye erişebilmek arzusu idi. Muhtelif zamanlarda ormancılık okulundan ebe okuluna, kaptan ve çarkçı okulundan müze okuluna kadar akla gelebilecek pek çok meslek dallarında okullar açıldı. Bunların kimi yeterince öğrenci bulunmadığından, kimisi öğretim elemanı, para veya ilgi yetersizliğinden kapandı. Bazıları ise Cumhuriyet devrine kadar devam ettirilebildi.

Tanzimat Devri'nde temeli atılan eğitim kurumları asıl verimli neticelerini Sultan II. Abdühamid Devri'nde verdiler. Hem yıllarca yapılan denemelerden sağlanan bilgi birikimi, hem de padişahın eğitim ve kültür faaliyetlerine verdiği önem dolayısıyla büyük bir atılım gerçekleştirildi. Okul ve öğrenci sayısında çarpıcı artışlar oldu. Padişah tahta geçtiğinde 250 olan rüştiye sayısı onun saltanatının sonunda 600'e, 5 olan idadi sayısı 104'e, 200 olan iptidaiye sayısı 9. 000'e yükselmişti. Sayısal orandaki bu artışların kaliteye aynı derecede yansıdığı söylenemese de, gelişmenin boyutları inkâr edilemez.<sup>88</sup> Bu gayretler neticesinde tahminî bir istatistiğe göre 1800'lerde %1 olan okur-yazarlık yüz yıl sonunda %5-10 seviyesine ulaşabilmişti. Bütün gayretlere rağmen bu oldukça düşük bir seviye idi.<sup>89</sup>

Osmanlı Devleti'nin muhtelif din ve mezheplerdeki vatandaşlarına kendi dillerini, dinlerini, kültürlerini öğrenme ve öğretme hakkını tanıdığını biliyoruz. Bu konuda cemaatlere kesin bir özerklik sağlanmakta ve devletin birlik ve bütünlüğüne aykırı hareketlerde bulunulmadığı sürece herhangi bir müdahale ve denetim yoluna başvurulmamaktaydı. Ancak XIX. yüzyıl başlarından itibaren meydana gelen azınlık ayaklanmalarında yabancılara ve gayrimüslimlere ait okulların, ideolojik ve askerî eğitimin yapıldığı birer karargâh görünümü kazanması üzerine yavaş yavaş denetim fikri ortaya çıkmaya başladı. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yabancı okulların açılması, buradaki öğretmenlerin niteliklerinin belirlenmesi, en önemlisi ders programları ile müfredatlarının Maarif Nezareti tarafından onaylanması benimsendi. Fakat pratikte devletin diğer devletler karşısındaki politik güçsüzlüğü, eleman yetersizliği gibi sebepler yüzünden denetim faaliyetlerinin yeterince işlemediğini söyleyebiliriz.

Bu durumdan yararlanarak Fransa, İngiltere, Amerika, İtalya, Almanya, Avusturya, Rusya, İran gibi devletler tarafından ülke çapında muhtelif okullar açıldı. Böylece gittikçe Osmanlı Devleti'nin aleyhine çalışan, devlet tarafından kontrol altına alınamayan "yabancı okullar meselesi" doğmuş oldu. Kapitülâsyondan yararlanan bir çok misyoner ve istihbaratçı Osmanlı memleketlerine akın etti.<sup>90</sup> Okullar çoğu zaman bir cemaatin kalabalık olduğu yerde değil, stratejik önemi fazla olan yerde açılmaktaydı. Meselâ bir Bulgar okulu Bulgar ahalisinden hiç kimsenin bulunmadığı Kesriye'de açılmış, Kudüs'te İngiliz-Protestan ahalisinden toplam 232 kişinin var olmasına mukabil 338 öğrenci kapasiteli altı okulun yanında bir yedincisi açılmaya çalışılmıştır. 1897 yılında ülkede toplam yabancı okul sayısı şöyle idi: 63 idadî (8.305 öğrenci), 74 rüştiye (6.557 öğrenci), 246 iptidai (16.679 öğrenci).<sup>91</sup>

Tanzimat Devri'nden itibaren Batı tarzında açılan okulların programlarında, medreselerde okutulmayan müspet ilimlerle ilgili derslerin ağırlıklı biçimde yer alması hükümet tarafından bilhassa takip olunmaktaydı. Devrin aydınları da yazdıkları eserlerde bunu teşvik etmekte, bilimin kâfirlerden dahi alınması gerektiğini, bu konuda bağnazlığın yanlış olduğunu yazmaktaydılar. Nitekim Ziya Paşa'nın Harabât adlı eserinde yer alan şu sözler dikkat çekmektedir: "Cihanı anlamak istersen Avrupa dili öğrenmeli, orada fenler ilerlemiş, öğrenmekten çekinme; oradaki fenleri bilmek gerek; bağnazlığı, deliliği bırak; bir kimse dille kâfir olmaz, onsuz kişi tam şair olmaz. Sende vatanseverlik varsa onları öğrenmeye

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

çaba göster. Onları tercüme et ki millet yararlı olsun. Sanatlarını ve ilimlerini al, kötülüklerini ve törelerini bırak. Taklit ile kendi aslını unutma, millî değerlerini aşağı görme".<sup>92</sup> Böylece bir taraftan Türkçenin bilim dili olmasına yönelik çalışmalar sürerken; diğer taraftan da teknolojik gelişmeler, haritacılık ve topografya, tıp, matematik, fizik, astronomi, kimya, zooloji, botanik, jeoloji, coğrafya gibi sosyal ve siyasal bilimlerde küçümsenmeyecek ilerlemeler meydana geldi.

Bu sıralarda bilim dilinin Türkçeleştirilmesine çalışıldı. Hatta önceleri Fransızca yapılan tıp eğitimi XIX. yüzyılın ortalarından itibaren sivil tıbbiyede Türkçe verilmeye başlandı, elde edilen sonuçların olumlu olması üzerine 1870'ten itibaren Askerî Tıbbiye'de de aynı uygulamaya geçildi.

Aslında bilimsel terimleri Türkçeleştirme çalışmalarının başlangıcı Tanzimat'tan çok öncelere dayanmaktadır. Meselâ Şânizade Atullah Efendi tıp; Hoca İshak Efendi matematik, astronomi, felsefe, kimya terimlerine Türkçe karşılıklar bulmaya gayret göstermişti.<sup>93</sup> Resmî kurumlarda ise sade Türkçenin yaygınlaşması ancak XIX. yüzyılın bilhassa ikinci yarısında belirginleşmeye yüz tuttu. Tanzimat aydınlarının divân edebiyatına yönelttikleri eleştiriler sadece gazel ya da kasidelerin konuları, vezinleri, uzunluk veya kısalıkları ile ilgili olmayıp aynı zamanda bu eserlerin anlaşılmasında çekilen güçlüklerle de ilgiliydi. Aydınlar arasında dil konusunda hemen uzlaşma sağlanamadı, fakat zamanla daha basit, daha çok kişinin anlayabileceği bir dili tercih etmek gerektiği fikrini savunanlar arttı. Bunlar geniş kitlelerce okunamayan bir yazının ne işe yaradığını sormaktaydılar. Ağır bir dilin okur-yazar oranını düşürdüğü de sıkça yer alan tenkitler arasındaydı. Meselâ Ziya Paşa "Maliye dairesinden çıkan bir yazıyı yazan okuyabilir ama elinden yazı alınsa ve yazı konusunu anlatması istense anlatamaz" diyerek resmî yazışmalarda kullanılan üslubu tenkit etmekteydi. Ali Suavi ise yeni bir tartışma alanı açarak "Osmanlı dili" deyiminin siyasî bir tabir olduğunu, doğrusunun "Türk dili" şeklinde olması gerektiğini ifade edip yazıların anlaşılabilirliği yüzünden halkın cahil kaldığını savunmaktaydı.<sup>94</sup>

Devlet işlerinde daha sade bir dilin kullanımına yönelik ilk girişimleri yapan ise Akif Paşa olmuştur. Sonraları Mustafa Reşid, Âli, Fuad, Ahmed Cevdet ve Münif Paşaların da bu yönde görüş belirtmeleriyle bu husus devlet nezdinde daha fazla itibar gördü. Meclis-i Vâlâ 9 Ocak 1847 tarihli mazbatasında resmî yazışmalarda açık ve sade bir dilin kullanılmasını; uzun, muğlak, süslü ve sanatkârane ifadelerden kaçınılmasını ilgililerden istedi.<sup>95</sup> Reşid Paşa, halkın yararlanacağı türdeki fen kitaplarının daha sade bir üslûp ile yazılmasını isterken, Âli Paşa'nın kaba Türkçe ile yazmakla övünmesi meşhurdu. Medrese kökenli olduğu halde bu hususta en önemli hizmeti Ahmed Cevdet Paşa yapmıştı. O, 1850'de Encümen-i Dâniş'in kuruluşu hakkında hazırladığı lâyhada; "Encümen, Türk dilini geliştirecektir. Bu dil ihmal edilmiştir. Eskiler eserlerinde Arapça ve Farsça kelimelere o kadar yer vermişlerdir ki, bir sahifede ancak bir iki Türkçe sözcüğe rastlanmaktadır" diyordu.<sup>96</sup>

Devletin resmî dili olmak dolayısıyla dilin niteliği gittikçe yeni bir millet oluşturmanın sembolü olarak algılandı. Bu husus 1876 anayasasının 18. maddesine "Tebaa-i Osmaniye'nin hidemât-ı devlette istihdâm olunmak için devletin lisan-ı resmîsi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır" hükmü konuldu.<sup>97</sup> Hükümetler, resmî yazışmaları sadeleştirirken bu arada okullardaki Türkçe derslerinin saat sayısını artırdılar. Mebusan Meclisi üyelerinin bölgesel şivelerle konuşmaları, Ahmed Midhat Efendi'nin muhtelif şivelerde söylenenleri İstanbul şivesine aktarmakla görevlendirilmesi konunun ne derece önemli olduğunu da gösterdi. Bundan dolayı basın-yayın organlarında dil tartışmaları daima canlı kaldı.

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

Tartışmalar genellikle yazı dilinin sadeleştirilmesi, alfabenin düzenlenmesi, Arapça ve Farsça kelimelerin temizlenmesi gibi konularda yoğunlaşmaktaydı. II. Meşrutiyetin ilanından sonra dil ile milliyetçilik arasındaki ilişkiyi dikkate alan İttihat ve Terakki yetkilileri, gittikçe Türkçülüğe kayarken dil eğitimine daha ziyade ağırlık vermeye yöneldiler. Resmî ilkokullarda Türkçenin okutulması zorunlu kılındı. Osmanlılar bu uygulamayı yaparken bütün tebaayı ortak bir dilde birleştirerek devlet olmanın asgarî şartını gerçekleştirmek istiyorlardı. Öte yandan Türkçe dışındaki dillere bir müdahale söz konusu değildi. Her toplum kendi dilini konuşup yazabilmekteydi.

Tartışmalar dil konusunda yoğunlaşınca araya alfabenin yeterli olup olmadığı meselesi de girdi. Kullanılan yazının, Türkçe kelimeleri anlatmadaki yetersizliği, bir kelimenin hiç istenmeyen anlamlarda okunabilmesi, birbirinden farklı ve bazıları uzmanlık gerektiren yazı tarzlarının devletin değişik kurumlarınca kullanılması sıkıntı veren meseleydi. Alfabenin ıslahı konusundaki muhtelif görüşleri ana hatlarıyla şöylece ifade edebiliriz: Birinci grup alfabe değişikliğine gerek olmadığını, esas sıkıntının öğretim usullerindeki yetersizlikten kaynaklandığını, Avrupalıların da yazdıklarıyla konuştuklarının aynı olmadığını ama ileri yöntemler kullanarak pekâlâ geliştiklerini savunmaktaydı. İkinci grup mevcut alfabede bazı ıslahatlara gidilmesinin gerekli olduğunu, mevcut alfabeyi değiştirmeden yetersiz olan harflere yenilerinin ilavesiyle yetinilebileceği kanaatindeydi. Üçüncü grup alfabe değişikliğine karşıydı. Bu grupta yer alanlar harflerin ayrı ayrı yazılmasıyla ve yeni işaretler eklenmesiyle güçlüğü aşılabileceğini savunmaktaydılar.

Bu üç fikri savunanların içerisinde Namık Kemâl'den Cevdet Paşa'ya, Fuad Paşa'dan Münif Paşa'ya, Ali Suavi'den Ahmed Midhat Efendi'ye kadar birçok aydın ve devlet adamı yer almaktaydı.

Ortak fikirleri ise alfabe değişikliğinin asırların birikimi olan kütüphaneleri işlevsiz kılacağı, toplumu dinden ve diğer İslâm aleminden koparacağı endişesiydi. Yazının öğreniminde ve kullanımında bir sıkıntı olduğu kesindi, fakat bu diğer Türk ve İslâm dünyasını da dikkate alarak çözümlenmeliydi. Bu bakış açısıyla harflerin ıslahı meselesinde II. Meşrutiyet Dönemi'nde bazı ciddi adımlar da atıldı. 1911'de Gazi Ahmed Muhtar Paşa başkanlığında bir komisyon kuruldu ve bilahare Enver Paşa'nın ismine nispetle Enverî denilen bir alfabe hazırlandı ise de yaygınlaşamadı. Dördüncü grup ise mevcut yazının meseleyi çözemeyeceğini, en kestirme yolun Türk diline uygun yeni bir alfabenin tercih edilmesi taraftarıydı ki, çoğunluk Latin alfabesinden yanaydı. Onlara göre bu yolla batının bilim ve tekniği de kolayca alınacaktı. Latin harfleriyle yazılmış Türkçe kitapların mevcudiyeti de bunun kolaylıkla başarılabilmesine misâl gösterilmekteydi. Bu aydınlar alfabenin şekliyle dinin bir bağlantısı olmadığını, mevcut eserlerin hızla yeni yazıya aktarılmasıyla eski eserlerden faydalanma meselesinin çözümleneceğini ileri sürmekteydiler.

Yenileşme dönemi Osmanlı aydın ve devlet adamlarının bir başka sıkıntısı teknoloji transferindeki yavaşlık ve yetersizlik idi. O zamana kadar genelde Osmanlı sanayii savaş araç ve gereçlerinin üretimine yönelikti. Gemi sanayii, top ve barut üretimi bu sıradaki ağır sanayiinin esasını oluşturmaktaydı. Bu alanlarda batı ile olan mesafenin açılmamasına dikkat edilmeye çalışılarak, batı teknolojisine uygun gemi inşasını gerçekleştirmek ve teknik eleman yetiştirmek arzusuyla ilk defa Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun kuruldu. Oldukça erken bir dönemde yani 1827'de ilk buharlı gemi İngilizlerden satın alındı ve on yıl sonra Tersane-i Amire'de bir buharlı gemi inşa edildi. 1848'de ise ilk demir vapuru denize indirildi. Bu yıllarda Türk topçuluğu, Ahmed Süreyya Emin Bey'in modelini hazırladığı seri ateşli topla yeni bir hamle yaptıysa da (1866), Batılıların seviyesine ulaşamadı. Barut



# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

üretiminde ise XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren daha kaliteli olan İngiliz ve Fransız ürünleri örnek alını. 1830'larda keşfedilen pamuk barutunu Osmanlı baruthaneleri 1860'larda üretebildi. Gösterilen gayretlere rağmen, Osmanlı memleketlerinde hammadde yeterli olmakla birlikte bu alanlardaki bilgi ve teknoloji eksikliği, eleman yetersizliği yüzünden dışarıya bağımlılık sürüp gitti.<sup>98</sup>

XIX. yüzyılın ortalarına kadar özel sektörün daha ziyade el emeğine dayalı, fazla iş gücü gerektirmeyen aile işletmesi şeklinde veya az sayıda işçi çalıştırılan imalathanelerde üretimi yoğunlaştırdığını görmekteyiz. Bu tarz işletmeler Osmanlı Devleti'ndeki esnaf geleneğine uygundu. Öte taraftan özel sektörün elinde sermaye birikimi, takip edilen iktisadî siyaset gereğince pek mümkün olamıyordu. Bununla birlikte küçük ölçekli sanayi sektöründe uzun yıllar Osmanlı toplumunun kendisine yeter halde olduğunu; bilhassa dokuma, deri, boya, demir ve ağaç işleri gibi alanlarda üretimin hatırı sayılır düzeylere ulaştığını söylemek mümkündür. Fakat 1820'lere gelindiğinde piyasada Batı Avrupa'dan ithal edilen mamul malların payı artmaya başladı. Sanayi inkılâbının ürünleri karşısında, zanaatlara dayanan üretim faaliyetlerinin kimisi direnebildi ise de önemli bir kısmı geriledi.<sup>99</sup> Her ne kadar zanaat erbabı, bu duruma kayıtsız şartsız teslim olmayıp ciddî biçimde Avrupa ürünlerine karşı bir direnme gösterdi ise de bu kesimin ürettiği malların toplam tüketim içindeki payı gittikçe düştü. Buna karşılık ithal hammaddeye dayalı ama geleneksel alışkanlıkları dikkate alan bir üretim biçimine yönelen, meselâ dokumacılıkta zengin renk ve kalite ile fabrikalarda kolay üretilmeyecek modeller bularak ve bunları sık sık değiştirerek direnmeye çalışan bir esnaf zümresi doğdu.<sup>100</sup> Yine de Batı mallarıyla rekabet etmek kolay değildi. Çünkü satın alma gücü zayıflayan halkın büyük çoğunluğu el işçiliği yerine ucuz olan ithal makine ürünleri tercih ettiğinden, gelişmiş ülkelerle rekabet edemeyen birçok iş yeri kapandı.<sup>101</sup>

Durumun adım adım yarı sömürgeleşmeye gittiğini gören Namık Kemâl'den ilk iktisatçılarımızdan olan Mehmed Şerif Efendi'ye kadar pek çok kişi, Osmanlı Devleti'nin ekonomisi ve sanayisi hakkında görüşler belirtip teklifler sundular. Basın organlarında bu konuda yazılar çıkmaya, kitaplar yayınlanmaya başladı.<sup>102</sup> Bu sırada sanayileşmenin gerçekleştirilebilmesi için bizzat devletin de aktif rol oynaması gereği ortaya çıktı. Böylece ilk aşamada fes, kumaş, kağıt, ipek fabrikaları tesis edildi. Özel sektöre de fabrika kurma ve işletme noktasında imkânlar sağlandı. Sergiler açılarak ülkenin kaynakları ve farklı yörelerdeki üretim kapasitesi halka tanıtıldı. Islah-ı Sanayi Komisyonu oluşturularak ortaya çıkan problemlerin tek elden çözümüne gayret edildi. Komisyonun çalışmalarıyla küçük esnafın şirketler halinde birleştirilmesine zemin hazırlandı. İlk olarak 1866'da Simkeşler Şirketi kuruldu. Bunu örnek alarak sonraki yıllarda saraçlar, debbâğlar, kumaşçılar, dökmeçiler, demirciler sermayelerini ve bilgi birikimlerini birleştirmek suretiyle şirketleşme yolunda önemli mesafeler alınmasını sağladılar. Ancak bu ilk teşebbüsler her sektörde umulan başarıyı temin edemedi. Simkeşler, saraçlar ve dökümcüler fazla başarı sağlayamadılar. Buna karşılık debbâğlar ve kumaşçılar birleşmeden olumlu sonuçlar elde ettiler. Küçük esnafın kooperatifleşmesine yönelik ilk denemeler tam olarak olumlu sonuçlarını kısa vadede vermediyse de en azından esnafın bu yolla, daha önceleri pek aşına olmadıkları bir sistemi denemesi, yanlışlarını görmesi için bir vesile oldu.<sup>103</sup>

XIX. yüzyılda sanayileşme alanındaki çabalardan biri de yetişmiş teknik eleman ihtiyacının karşılanabilmesi için sanayi okulları açılması olmuştur. Bu konuda ilk teşebbüs olarak 1847 yılında bir Sanayi Mektebi açılmış ama faaliyete başlamadan kapanmıştı. Nihayet ikinci önemli teşebbüs Midhat Paşa'nın valiliği zamanında Niş'te açmış olduğu ıslahhane ile gerçekleştirildi. Arkasından benzer kuruluşların 1864'te Rusçuk'ta ve daha sonra da Sofya,

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

Selânik ve Şam'da açılması bu okulların toplum tarafından benimsendiğini göstermektedir. Aslında ıslahhaneler, genel maarif ve sanayi siyasetinin sonucu olarak değil, bir takım meselelere pratik çare bulmak maksadıyla kurulmuş atölyelerdi. Hedef; kimsesiz ve yetim Müslüman ve Hıristiyan çocukları eğitip bir meslek sahibi yapmaktı. Bu yüzden ıslahhaneler okul olmaktan çok çıraklık merkezi idiler. Bununla birlikte ıslahhaneler sanayi mekteplerinin açılışı için iyi bir model oluşturdu. Bu deneye dayanılarak 1868'de İstanbul Sanayi Mektebi açıldı. Okulda nazarî derslerin dışında demircilik, marangozluk, dökmeçilik, makinacılık, mimarlık, terzilik, kunduracılık ve mücellitlik gibi sanat kolları bulunmaktaydı. II. Abdülhamid'in saltanatında sanayi mekteplerinin açılışına hız verildi. Böylece yabancı ve azınlık okullarından mezun olan gayrimüslimlerin ülkenin servet ve ticaretini ele geçirmelerine karşı eğitilmiş sanayiciler yetiştirilmek istendi. XX. yüzyıl başlarında bu okullarda okuyan öğrenci sayısı 2.500 civarına ulaşmıştı.<sup>104</sup>

Bütün bu gayretlere karşılık sanayileşmenin arzu edilen seviyelere varamamasında bir başka etken yabancı uzmanların yer yer sabotaja varan faaliyetleri idi. Nitekim "A. Boue'ye nazaran, devlet fabrikalarından birini idare eden Fransız, devlete uzun zaman, fabrikanın mamulâtı diye Fransa'dan getirttiği kumaşları teslim etmiş ve hilesinin meydana çıktığını haber alınca, topladığı paralarla beraber harice kaçmıştır. Dadyan isminde iki kardeş Ermeninin nezareti altında kurulan bu fabrikanın inşası yıllarca sürüncemede kalmıştır Avrupa'dan getirilen usta ve ameleler uzun müddet çalışmamış, kendilerine bazen aylarca ücret verilememiştir. Bir Ermeni ustasının, mütehasısların tavsiyelerine kulak asmadan inşa ettiği baca, fabrikanın tesisi sırasında çökerek 30 amelenin ölümüne sebebiyet vermiştir. Su temini meselesi vaktinde düşünülmemiş ve fabrika müdürü, kazanlarda, sonradan kazılan kuyunun tuzlu suyunu kullanmağa mecbur olmuştur."<sup>105</sup> Bu tür sabotajların yanı sıra böyle fabrikaların yapımına sermayeleriyle geniş ölçüde katılan gayrimüslim unsurun, üretim yerine yabancı ülke firmalarının bayiliklerini tercih etmeleri yüzünden 1870'lere doğru özel fabrikalar birer ikişer tasfiye oldu. Hem tüketim alışkanlığının değişmesi hem de geri kalmışlık yüzünden önce eski sanayii yıkıldı, modern bir endüstri vücuda getirilemedi, bilgisizlik ve devletin zaafı yüzünden esnaf kesimi, bütün yeteneklerine rağmen yarı aç yarı tok yaşar hale düştü.

Sanayileşme uğrunda gösterilen gayretler tamamen sonuçsuz kalmadı elbette. Devletin ekonomisini ayağa kaldırmaktan çok uzak, bazı ufak tefek faydalar da sağlandı. Meselâ 1878-1883 arasında Selanik'te muhtelif alanlarda faaliyet gösteren otuz yeni fabrika açılmıştı.<sup>106</sup> 1850-1880 yılları arasında Çukurova bölgesinde bulunan basma ve dokuma imalathanelerinin yarısına yakını, ithal mallarının rekabetine dayanamayarak kapanmıştı, ama susam yağı ve deri sektöründe gelişme vardı.<sup>107</sup> Netice olarak yapılan istatistiklere göre 1913'te ülkede 76 gıda, 20 toprak, 12 deri, 19 ağaç, 75 dokuma, 55 kırtasiye ve 12 kimya tesisi bulunmaktaydı. 1915'te buna 2 gıda, 1 toprak, 1 deri, 5 ağaç, 3 dokuma, 1 kimya tesisi ilave edilmişti. Bu müesseselerin 22'si kamu sektörüne, gerisi şirket veya özel şahıslara ait idi.<sup>108</sup> 1913'lerde dünya sanayi üretiminde Osmanlı sınaî kuruluşlarının payı sadece %0.27 civarındaydı. Yine 1914'te ülkedeki motorlu araç sayısı 110'u İstanbul'da, 22'si İzmir'de, 25'i Suriye'de ve kalanı da diğer yerlerde olmak üzere sadece 187 idi.<sup>109</sup> Her ne kadar İttihat ve Terakki'nin başta olduğu yıllarda sanayileşme konusunda yeni adımlar atılmak istendiyse de, 1 Aralık 1913 tarihinde çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu, Birinci Dünya Savaşı sebebiyle gereğince tatbik edilemedi. Osmanlı Devleti sona ermek üzere iken ortaya çıkan en belirgin sonuç ise sanayinin artık Avrupa'ya iyice bağımlı hale gelmiş olduğudur.

Sanayi alanında batı ile rekabet edemeyen Osmanlı Devleti, hiç değilse en avantajlı

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

olduğu sektöre, yani tarım ve hayvancılık sektörüne ağırlık vermek lüzumunu hissetti. Artık her bakımdan çağın gerisinde kalan tımar rejimi tamamen tasfiye edilirken, bu arada mirî toprak sistemi de değiştirildi. Bilhassa Fransa'nın etkisiyle mirî arazinin özel mülk haline dönüşmesini sağlamak, tarımsal üretimin artırılması için gerekli görüldü. 1858 tarihli arazi kanunu bu açıdan önemli olduğu kadar, devletin klasik kurumlarından biriyle daha bağlantısını koparan bir gelişme oldu.<sup>110</sup> Ayrıca Kırım'ın yitirilmesinden itibaren aralıklarla ülkeye gelen göçmenlere yerleşim alanı temini de zaten bir süredir toprak rejimini bir hayli değiştirmişti. Bu arada 1867 yılında yayınlanan bir kanun ile yabancıların belirli şartlar altında arazi satın alma hakkına kavuşturulmaları,<sup>111</sup> siyasî amaçlarla arazi satın alınmasını gündeme getirdi ve bilhassa Amerika ile Avrupa devletlerinin destekledikleri Siyonist gruplar, Filistin bölgesinde yerleşmeye başladılar.<sup>112</sup>

XIX. yüzyılda Avrupa ülkelerinden gelen hammadde talebi sebebiyle tarım ve hayvancılık sektöründe üretimin ve ihracatın belirli bir artış gösterdiğini görmekteyiz.<sup>113</sup> Hükümet bu gelişmeyi tesadüflere bırakmayarak tarım ve hayvancılığın iyileştirilmesine yönelik bazı bilimsel teşebbüslere girişti. 1869'da tarım ve hayvancılık sektöründe neler yapılabileceğine dair vilâyetlerden gelen elli kadar raporda genel olarak, okul, yol, liman, sulama kanalları, pazar ve panayır yeri inşası; bataklıkların kurutulması, hayvan hastalıklarının önlenmesi, modern tarım araç-gereçlerinin temini, tohum ıslahı, kuraklık, salgın hastalık zamanlarında çiftçinin desteklenmesi, vergilerde indirimle gidilmesi, kredi ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlayacak tedbirlerin alınması gibi hususlar dile getirildi. Şura-yı Devlet'te görüşülen bu raporlardan hiç değilse bazılarının hayata geçirilebilmesi için girişimlerde bulunuldu.<sup>114</sup>

Gösterilen gayretlere rağmen sektör daha çok Avrupa'ya hammadde temin etmek dışında fazlaca bir atılım gösteremedi. Buna rağmen Türk köylüsünün hayatında, ülke çapında yaptıkları icraatlar genelde zararlı olsa da Batıların uyguladıkları muhtelif yöntemler faydalı sonuçlar doğurdu. Meselâ Düyun-u Umumiye İdaresi, ipekten alınan aşârı artırmak için Bursa'da parasız bilgi veren ve dut ağaçları dağıtan İpekböcekçiliği Enstitüsü'nü kurdu. 1888-1905 yılları arasında 15-20 milyon dut ağacı dikildi. Bu sıralarda dünyada ipeğe olan talebin sürmesi sebebiyle üretimde ve ihracatta büyük artış oldu. İdarenin tuz üretimini ve pazarlamasını artırmak için de yine benzer nitelikli tedbirlere başvurduğu görülmektedir.<sup>115</sup>

Gelişmiş ülkeler Osmanlı Devleti'ni alt yapı tesisi bakımından da etkilediler. Hem askerî hem de ekonomik bakımdan el atılması gereken bir önemli alan ulaşım sektörü idi. Daha hızlı, güvenli ve ucuz ulaşımın sağlanması için bir taraftan karayolları modernleştirildi. Ülkede modern ölçülere göre yapılan toplam karayolu miktarı 1858'de 6.500 kilometre iken 1895'te 14.395'e, 1904'te 23.675 kilometreye ulaştırıldı.<sup>116</sup> Diğer taraftan da 1856'dan itibaren demiryollarının inşası ciddî olarak hükümetlerin gündeminde yer aldı. Ancak ya isyanlar ya da istimlak problemleri ile yapımçı şirketlerin daha fazla kâr elde etmek maksadıyla ayak diremeleri yüzünden demiryolu yapımı hem uzun zaman aldı hem de yüksek maliyetler söz konusu oldu. Bütün engellere karşılık başta padişah olmak üzere devrin yöneticileri demiryolu ağının yaygınlaştırılmasına büyük gayret sarf etmekteydi. Sultan Abdülaziz, Sirkeci garının yapımı sırasında Topkapı Sarayı'ndan bir bölümün yıkılması gerektiğini belirtip izin isteyenlere; "Demiryolu geçsin de isterse sırtımdan geçsin" demek suretiyle teknolojinin nimetinden faydalanmak konusundaki kararlılığını göstermekteydi.<sup>117</sup> Hatta sırf yapımçı şirketleri memnun etmek için "kilometre garantisi" verilerek, şirketlerin zarar etmeleri halinde bunun devlet bütçesinden karşılanması taahhüt edildi. Bu ise hazineye çok büyük yük getirdi.<sup>118</sup> Üstelik kilometre garantisini istismar eden şirketler, gerekli yörelerde değil de, ikinci ve üçüncü dereceden ihtiyaç duyulan kesimlerde

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

demiryolu yapmaktan kaçınmıyorlardı. Ayrıca lüzumsuz yere yaylar çizdirmek suretiyle demiryolunu daha da uzatmaya, böylece hükümetten daha fazla para sızdırmaya çalışmaktaydılar.<sup>119</sup> Yine de yapılan çalışmalar sonucunda 1914 yılına gelindiğinde toplam 8334 km.lik demiryolu inşa edilmişti. Bu hatlardan Şam-Hicaz arasındaki kampanyalar düzenlenerek, hisse senetleri satılarak Türk sermayesi ve emeğiyle, ötekiler ise yabancılar tarafından gerçekleştirildi.

Devrin şartlarına göre yapılanlar son derece yetersiz idi. Buna karşılık XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere 16 bin, Almanya 11 bin, Fransa 9 bin, ABD 49 bin km.lik hat döşemişti.<sup>120</sup>

Demiryollarının inşası her bakımdan pahalıya mal olsa da, köylünün ürettiği malı daha rahat ve süratli biçimde pazarlayabilmesi, kazancının artmasına ve böylece tarım sektöründe bir canlılık yaşanmasına yol açtı. Meselâ 1889-1911 yıllarında demiryolu ulaşan bölgelerden toplanan aşâr gelirleri %114 artış gösterdi ki, bu kısmen üretim artışını, kısmen de demiryolu ağı sayesinde merkezin denetimindeki tesiri göstermektedir.<sup>121</sup> Öte yandan demiryolu hatlarının geçtiği bölgelerde eski yerleşim birimleri hızla büyürken, bunlara yeni yerleşim birimleri de ilave olundu. Bu vesile ile yeni fikirler de ülke çapında daha hızlı yayılmaya başladı.

XIX. yüzyılda alt yapı tesisleri bakımından dünya ölçeğinde belki yetersiz, fakat Osmanlı Devleti için dikkate değer başka yatırımlar da yapıldı. Modern liman ve rıhtım inşaatları, bunların demiryollarına veya ana yollara bağlanması ile devam ettirildi. Bu arada devlete ait posta teşkilâtı kuruldu. Daha da önemlisi ülke çapında telgraf hatları inşa edildi. Telgraf hatlarının inşasında halk, para ve iş gücü katkısında bulunarak hat yapımının hızlandırılmasını sağladı.<sup>122</sup> Bu arada Batılı devletlerin, özellikle İngilizlerin sömürgeleriyle haberleşmelerini sağlamak için Avrupa'dan buralara kadar uzatılacak hatların inşasına önem vermeleri, Osmanlı Devleti'nin işine yaradı ve böylece kısa sürede ülkenin pek çok büyük şehrinde telgraf istasyonları kuruldu.

İlk telgraf hatlarının Fransızlar tarafından inşa edilmesi sebebiyle, Osmanlı Devleti'nde kullanılan telgraf dili tabiatıyla Fransızca olmuştu. Ancak bu durum hem Fransızca ile haberleşmenin güçlüğüne getirmiş, hem de resmî haberleşmenin bir yabancı dil ile yapılması hükümlerlik anlayışına ters düşmüştü. Mustafa Efendi adlı birinin gayretleriyle Türkçe'nin telgrafta kullanılması denemeleri olumlu sonuçlandı ve kendi adıyla anılan telgraf alfabesi (Mustafa Alfabesi) kullanıldı. Böylece Türk telgrafhanelerinde Fransızca olarak başlatılan haberleşme yedi ay kadar sonra Türkçeleştirilmiş oldu (3 Mayıs 1856).<sup>123</sup>

Ekonominin çok yönlü açılım gösterdiği XIX. yüzyılda ticaret sektörü de benzer hareketlilik yaşadı. III. Selim zamanında yabancı tüccarın imtiyazlarına karşı, yerli gayrimüslimlere imtiyazlar sağlanarak "Avrupa Tüccarı" oluşturuldu. II. Mahmud döneminde ise "Hayriye Tüccarı" denilen Müslüman tüccara da bu imtiyazlar tanınarak ticarete Müslümanlar aleyhindeki haksız durum düzeltilmeye çalışıldı.<sup>124</sup> Gerçi aradan geçen uzun zaman dilimi yerli tüccara büyük darbe vurmuştu,<sup>125</sup> fakat yine de bu bile önemli bir başlangıç idi. Bu sıralarda uzun yıllar Osmanlı ekonomisinde geçerli olan bazı mallarda ihracat yasağı, yed-i vahit sistemi, ithalatın teşviki ihracatın engellenmesi, lonca düzeni ve gedik usulü, dahilî gümrükler gibi uygulamalar birer ikişer yürürlükten kaldırılarak bu alanlarda da Avrupa tarzına yaklaşılmaya çalışıldı. Ancak izlenen yanlış politikalar sebebiyle Osmanlı tebaası ticarî canlılıktan en fazla yarar sağlayan kesim olmadı. Bilhassa 1838 ticaret antlaşması ile yabancıların perakende ticarete de girmesi yerli esnaf ve tüccar için tam anlamıyla bir

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

felâket oldu denebilir. Zaten bu antlaşma metnini dikkate alan İngiliz diplomatı David Urquhart "Eğer doğru söylemek gerekirse... Türk ve İslâm âlemi böyle bir antlaşmanın karşısında fazla dayanamaz" demekten kendisini alamamıştır.<sup>126</sup>

Kısaca özetini verdiğimiz bütün bu kalkınma çabaları beraberinde yeni kurumların teşkilini getirdi. Meselâ memleket çapında deniz nakliyatını gerçekleştirmek maksadıyla devlet tarafından Fevaid-i Osmaniye (Aziziye, İdare-i Mahsusa), özel kuruluş olarak Şirket-i Hayriye, Mısır'da Hidiviye ile İzmir'de Hamidiye adlı müesseseler kuruldu. Osmanlı nakliyat şirketleri kurulduktan sonra, millî şirketleri kollamak maksadıyla, Türk limanları arasında yabancı şirketlerin taşıma yapması yasaklandı.<sup>127</sup> Ancak devletin gösterdiği titizliğe rağmen yabancıların faaliyetlerini tamamen durdurabilmek mümkün olamadı. İngiliz, Avusturya, Rus, Fransız kumpanyaları hemen hemen her liman şehrinde acenteler açtılar. Millî şirkete ait gemilerin eski, yavaş hareket eden ve sık sık arızalanan özelliklerine karşılık yabancı şirketlerin, süratli, fırtınalara dayanıklı ve düzenli sefer yapan gemileri yerli ve yabancı müşteriler nezdinde daha cazip olmaktadır.<sup>128</sup>

Yenileşme döneminde gösterilen iyi niyetli gayretlere rağmen, bilgi ve teknoloji transferinde elde edilen sonuçlar elbette yeterli olmaktan çok uzaktı. Bu yetersizliğin sebeplerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Bu yıllarda hızlı bir bilgi ve teknoloji gelişmesinin olduğu Avrupa ve Amerika'ya ayak uydurabilmek için onlardan çok hızlı bir çalışma ve programlama gerekmektedir. Zira öncelikle aradaki uçurumun kapatılması, sonra da yarışın yapılması yoluna gidilerek bilim dünyasından kopmamak mümkündür.
- Osmanlı Devleti'nin hantallaşan yapısı, dinamik, çabuk kavrayan, çözüm üreten bir devlet özelliği taşımamaktaydı. Dolayısıyla zaman zaman yetkili makamlara gelen devlet adamlarının, ellerindeki dar kadrolarla bu hantallığı aşmaları kolay olmuyordu. İyi yetişmiş eleman sıkıntısı had safhadaydı.
- Ülkedeki eğitim kurumları bilgi üretimi konusunda acizlik içerisindeydi. Üretilen bilgiler çoğunlukla batıdan yapılan tercümelere ibaretti. Ayrıca bilginin teknoloji yoluyla topluma transferi için yeterli mekanizmalar kurulmuş değildi.
- Ekonomik sıkıntılar, bütçe açıkları, hazinenin iflası araştırma-geliştirme alanlarına kaynak aktarımına engel olmaktaydı. Devrin şartlarına göre projesi oldukça modern olan Darülfünûn'un inşaatının yirmi yıl kadar sürmesi buna örnek gösterilebilir.
- Batılılar da Osmanlı Devleti'ne ürettikleri her bilgiyi vermiyorlardı. Bir bilgi, özellikle teknoloji, ancak eskidikten sonra gelişmemiş ülkelere aktarılıyordu.
- XIX. ve XX. yüzyılın Osmanlı tarihinin en yoğun olaylarına sahne olması dolayısıyla bir bakıma, uzun vadeli çalışmaları gerektiren ve sonuçları da ancak 50-100 yıl sonra alınabilen bilim-eğitim-kültür meseleleriyle daha fazla ilgilenilmesine imkân vermiyordu. Bu dönemde devlet ortalama yirmi yılda ya bir iç isyanla ya da bir büyük savaşla uğraşmak durumunda kalmıştır. Böyle kritik durumlarda yöneticiler için ülkenin birlik ve bütünlüğünü korumak üzere ordular hazırlamak, hemen silah ve cephane temin etmek; biyoloji laboratuvarı kurmaktan çok daha önemliydi.
- Halkın ekonomik gücündeki yetersizlikler, eğitim ve öğretim işinin pahalılığı, bu alanlara ilgi duyulmasını engellemekteydi. Çoğu zaman anne-baba için önemli olan çocuğunun bir an önce aile bütçesine katkıda bulunmasıydı.
- Savaşlar ve askerlik süresinin uzunluğu da gençlerin en verimli çağlarında söz konusu alanlara meyletmesini önlemekteydi.

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

## İnsanlar ve Mekânlar

XIX. yüzyılda Osmanlı şehirleri, İstanbul ve bazı büyük şehirleri hariç tutacak olursak, genellikle 10. 000 kişinin altında nüfusa sahip yerleşim birimleriydi. Hatta nüfusu 500 kadar olan şehirlere de rastlanmaktaydı. Fizikî bakımdan en belirgin mekânları şehir merkezinde yer alan ve meydan denilen alan, cami ve medrese, külliyeler, kilise, çarşı ve bedesten, surlar, kışlalar, ana caddeye çıkan sokaklar ve nihayet mahalleler oluşturmaktaydı.<sup>129</sup>

Her mahallenin kendine özgü geleneği olup dinî bakımdan farklı olabildikleri gibi karma olanları da vardı. Mahalle halkı ortak din veya diğer sebeplerle birbirlerine bağlıydılar. İbadethane veya pazar yeri mahallenin merkezini oluşturmaktaydı. Burası bütün mahallelinin ortak çabalarıyla teşekkül etmekteydi. Her mahalle, kent hayatının fiziksel merkezi olduğu kadar belirli bir millet, lonca ya da tarikatın bir ünitesiydi. Genellikle kendi çeşmesine, okuluna, cami ya da kilisesine sahipti. Ticarî özelliği ön plânda olan merkezdeki mahallerde han ve fabrikalar da yer almaktaydı. Özellikle büyük şehirlerde tesis edilen külliyeler, şehrin en önemli yapısını oluşturmaktaydı. Burada yer alan cami ve medrese dışında, han, hamam, imaret, darüşşifa, kütüphane gibi kuruluşlar nüfus yoğunluğunun bu tarafa kaymasına yol açmaktaydı. Bu tür tesislerin dağınık şekilde şehrin muhtelif bölgelerine yayıldığı da olurdu. Farklı dinlere mensup olan mahalleler zamanla mülk alıp satma, ortak ticaret yapma gibi sebeplerle karma hale gelmekteydi. Ayrı grupları denetlemek görevini hafifletmek için devlet de bu yolu teşvik etmekteydi.<sup>130</sup>

Tanzimat yıllarından itibaren şehirler nispeten daha hızlı değişmeye başladı. Batıyla ticarî ilişkilerin gelişmesi ve yabancı sermayenin ülkeye girişi, kentlerin değişiminde önemli bir etken oldu. 1860'lı yılların ortalarından itibaren başta İstanbul olmak üzere kimi büyük şehirlerde, batı kapitalizminin temsilcisi olmak üzere bankalar semti oluştu. Aynı zamanda iş hanları çoğaldı. Geniş karayolları, demiryolları, istasyon binaları, hastahaneler, kışlalar, fabrikalar, yabancı ülke temsilcilikleri, muhtelif firmaların acenteleri, eğlence mekânları kompozisyonu oluşturmaktaydı. Bu tanım özellikle İstanbul, Selanik, İzmir gibi büyüyen şehirler için geçerli idi.

Osmanlı kültürü şehirliliği benimsemekteydi. Fethedilen her şehir imar ve iskân edilirken belirli bir nüfus yoğunluğuna ulaşmasına önem verilmiş, ilk aşamada bu tür yerlere muhtelif bölgelerden nüfus nakli gerçekleştirilmişti. Bu yüzden Osmanlı hakimiyetinde pek çok şehrin nüfusunda ve fizikî yapısında gelişme meydana gelmişti.<sup>131</sup> Fakat bu politika sürekli devam ettirilmedi. Yönetim, şehirlerde aşırı nüfus birikiminin meydana getirebileceği beslenme, konut, çevre sorunları gibi meseleleri önlemek amacıyla belirli yasaklamalara da gitmekteydi. Bir de tarım üretimine büyük önem verildiğinden, köylerden şehirlere yönelik anormal göçlerin oluşması engellenmeye çalışılmaktaydı. Şehirlerde ancak tarım dışı mal ve hizmet üreten kesim ile yönetici kadroların ikamet etmesi tercih olunmaktaydı. Bununla birlikte buralarda ülke dışından gelen ve kendilerine aman verilen resmî temsilciler, yabancı tüccarlar ve seyyahlar, kaçak olarak köyden şehre göç eden işsizler, seyyar satıcılar, geçici olarak gelenler, öğrenciler, tarikat ve tekke erbabı gibi gruplar vardı.

İnsanların yerleşmek istedikleri şehirlerin başında İstanbul gelmekteydi. Başkent olmasının etkisiyle birçok kişinin rahat yaşama ve geçim vasıtaları elde etme arzusunu önlemek güçtü. Bundan dolayı İstanbul'a nüfus akını belli tarihlerden itibaren artma eğilimi gösterdiğinden, devlet izinsiz ve plânsız göçün doğuracağı olumsuz etkileri dikkate alarak buraya göçü yasaklama yoluna gitti. Alınan yasak kararıyla tüccarlar ile devlet memurları ve bir de yerleşmek için özel izin alanlar ancak İstanbul'a girebilmekteydi. Ancak konulan

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

onca yasağa rağmen bir yolunu bularak buraya gelenlerin sayısı hep artış göstermekteydi. Bu yüzden "ev göçü yasağı" ile ilgili fermanların arkası hiç kesilmedi.

XIX. yüzyılda şehirlerin fizikî dokusunu etkileyen bir önemli faktör, yitirilen memleketlerden ana topraklara doğru yapılan göçler dolayısıyla geniş çaplı iskân faaliyetlerinin meydana gelmiş olmasıdır. Özellikle 1768-1774 Savaşı'ndan sonra meydana gelen hemen her savaş, çok sayıda insanın elden çıkan toprakları bırakarak elde kalan memleketlere göç etmesine yol açtı. Hatta sadece Müslümanlar değil, Osmanlı hakimiyetinde yaşamaktan memnun kalan gayrimüslimlerin de göç etmek zorunda kaldıklarını görmekteyiz. Rus işgalleriyle Kafkasya'dan ve Balkanlardan; Balkan ülkelerinin bağımsızlıklarını elde etmeleriyle buralardan göç ederek Osmanlı topraklarında yerleşmek isteyen insanların sayısı milyonları bulmaktaydı. Osmanlı Devleti kendisine iltica eden herkese kapılarını açmış, bunların üretici hale gelmesine kadar çeşitli yardımlar yapıp bazı muafiyetler sağlayarak gelen grupları topluma kazandırmaya çalışmıştır. Öyle ki XIX. yüzyılda Avrupa'da meydana gelen bazı siyasî gelişmeler dolayısıyla, buldukları ülkelerden kaçanların da ilk durağı Osmanlı Devleti olmuştur. 1848 İhtilâllerini müteakip meydana gelen Macar bağımsızlık hareketinin başarısızlığa uğramasından sonra 1849 yılında yapılan iltica olaylarını buna örnek gösterebiliriz. Hükümet göçmenleri en az masrafla, en kolay, ama verimli, yaşanabilir alanlara yerleştirmeyi bir devlet siyaseti haline getirdi. Böylelikle pek çok yeni köy, şehir ve kasaba kuruldu, eski yerleşim birimleri ise nüfus ve fizikî bakımdan büyümeye başladı. Bazı köyler zamanla gelişerek kasaba ve şehir halini aldı.

Yeni yerleşim birimleri kurulurken, mümkün olduğu kadar coğrafi konumunun yaşama, geçinme ve korunma imkânlarını kolaylıkla temin edecek şekilde olmasına dikkat edilmekteydi. Genel olarak yeni bir köy tesis edildiğinde dikkate alınacak hususlar şöyle sıralanabilir: Havasının ılımlı, suyunun bol, ulaşım imkânının yeterli olması yani denize, ırmağa veya ana yollara yakın, bağlantı kurulabilir nitelikte olması.<sup>132</sup> Komşularla tartışma çıkmaması için tamamen Hıristiyanlardan oluşan bir yere Müslümanlar yerleştirilirken onların huzur ve güvenini bozmamasına, bir tedirginlik meydana getirilmemesine dikkat edilmekteydi.<sup>133</sup> Yerleşecek olan halkın isteklerinin dikkate alınması.<sup>134</sup> Köy veya kasabanın gelişmeye müsait olması. Çağdaş standartlara uyulması yani caddelerin plânlı yapılması. Özellikle Tanzimat yıllarından itibaren kurulacak köy ve kasabalarda her evin doğrudan caddeye açık olması, yerleşim plânının geometrik bakımdan düzgün, caddelerin birbirine paralel yapılması hükümet tarafından istenmekteydi.<sup>135</sup> Eğitim, ibadet, tüketim ihtiyaçlarının karşılanabileceği imkânların sağlanması.

Kırım Savaşı'ndan sonra görülen bir iskân biçimi de yabancı sermayesi ile bilgisini Osmanlı memleketlerine çekmek şeklinde olmuştur. Gelişen Batı sanayii ve tekniğini temin etmek isteyen hükümetler, Osmanlı tâbiyetine girmek kaydıyla belirli miktar sermayesi olanlara toprak vererek ülkede yerleşmelerini sağlamak gibi yollara başvurmakta idi. Buna dair hazırlanan 7 Ağustos 1856 tarihli "Kabul-u tâbiyet ile hariçten Devlet-i Aliye memleketine tavattun etmek arzu eden familyalar hakkında tanzim buyurulan nizamname"ye göre; ziraat ve sanatı bilen, 60 Mecidiye altını (1500 Fransız Frangı) sermayesi olan yabancılara gereken kolaylıklar gösterilecekti.<sup>136</sup> Yalnız bu müsaadeyi Siyonist gruplar, Filistin bölgesine yerleşip çoğunluğu ele geçirmek amacıyla tatbik etmek isteyince hükümet yer yer kısıtlamalar getirmek zorunda kalmıştı. Buna karşılık bir yandan Batılıların desteklemeleri ve hükümet üzerindeki baskıları, öte yandan hacca gitmek gibi bahaneler kullanmaları dolayısıyla Yahudi göçü kontrol altına alınamadı. Nitekim II. Abdülhamid'in bütün titizliğine rağmen 1908'e gelindiğinde, 1876'ya oranla, Filistin'deki

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

Yahudi nüfusu üç misli artarak 80.000'e ulaşmış, 40.000 dönüm toprak satın alınarak 33 yerleşim merkezi kurulmuştu.<sup>137</sup>

Osmanlı Devleti, eskiden beri disiplinli bir yerleşim politikası gütmekte olup bir yerden bir başka yere gidebilmek için mürûr tezkeresi alınması zorunlu idi. Bunun için yapılan müracaatlar mahallî yetkililer tarafından hükümete iletiliyor ve izin çıktıktan sonra seyahat mümkün olabiliyordu.<sup>138</sup> Uzun yıllar tatbik edilen genel kural izinsiz olarak çiftini terk eden köylünün şiddetle takip edilmesi ve eski yerine gönderilmesi idi. Bir kere toprağa yerleşip tarımla uğraşmaya ve vergi vermeye başlayan, kısaca raiyet olan kişinin köyünü terk etmesi pek uygun bulunmuyor, hatta bu durum kanunlarla engelleniyordu.<sup>139</sup> Böyle davranılmasının sebebi; tarımla uğraşan halkın, çiftini çubuğunu bırakıp başka yere gitmesi halinde vergi gelirinin eksilmesine sebep olabileceği ve ekonomik dengelerin bozulabileceği düşüncesi idi. Ayrıca asayiş açısından da herkesin ait olduğu sosyal birimde oturması önemli görülüyordu. Ancak devlet ne kadar bu konuda titizlik gösterse de, halk muhtelif yollarla bu yasağı etkisiz kılacak yöntemlere başvuruyordu. Bundan dolayı herkesin defterlere kaydedildiği yerlerde ikamet etmesi, izinsiz köyünden, kentinden ayrılması için defalarca fermanlar çıkarılmıştı.

Taşraya yollanan fermanlar etkili olmadıkça hükümet yeni yollara müracaat etmekteydi. Bulunduğu yerden hac, ziyaret, ticaret, öğrenim, tedavi gibi sebeplerle geçici olarak ayrılan kişilerin tekrar yerlerine döneceklerine dair "kavî kefil" göstermeleri usulü bunlardan biriydi. İskân düzeninin sağlıklı işleyebilmesi için insanlar zincirleme olarak birbirlerine kefillendirilmekteydi. Reayadan olanların, hatta yer yer devlet hizmetinde bulunanların mutlaka kefilleri vardı. Böylelikle tanınmayan, nitelikleri bilinmeyen bir kişiyi, güvenilir biri vasıtasıyla "iyi vatandaş haline getirmek" amacı güdülmekteydi. Kefalet; iskân, askerlik, maliye, istihdam, ticaret gibi konularda geniş ölçüde uygulanmaktaydı.<sup>140</sup> Meselâ kaptan paşanın uhdesinde bulunan görevlerden biri de İstanbul ve çevresindeki köylerde yaşayanların kefile bağlanması işini düzenlemektir.

Bu görev kaptan paşaya bağlı subaşılar marifetiyle ve büyük bir titizlikle icra olunmaktaydı. Subaşı veya kadı istediği kişiyi anında bulabilmek için kefile bağlanacak ile kefil olacak şahsı mahkemeye davet ederdi. Kadı huzurunda gerçekleştirilen işlemle köyün bütün erkekleri gruplar halinde getirtilerek birbirlerine kefil yapılıyorlardı, sonra da bütün kefillere köyün kethüdası kefil olurdu. Nihayet kethüda ile birlikte o yerleşim birimindeki yetkili din adamı (imam, papaz, haham) herkesin kefilliğini uhdesine almış olurdu. İmamların mahallelerdeki veya köylerdeki Müslümanların, kocabaşılarının da Hıristiyanların kefile olması yönündeki uygulama hemen bütün Osmanlı tarihi boyunca devam etmiştir. Aynı şekilde devlete ait muhtelif iş yerlerinde istihdam edilmek üzere çeşitli şehirlerden getirtilen ustaların işlerini aksatmamaları, iş yerini bırakıp kaçmamaları, herhangi bir suç işlememeleri ya da suç işlediklerinde kolayca ele geçirilebilmeleri için kefile bağlandıkları görülmektedir.<sup>141</sup>

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin batı ile temasının boyutları genişledikçe ülkeye gelen yabancı tüccar, iş adamı, diplomat ve seyyah sayısında artış meydana geldi. Bilhassa liman şehirleri dış dünya ile irtibat kurulmasını sağlayan önemli merkezler halini aldı. Demiryolları ile bu şehirlerin iç bölgelere bağlanmasıyla birlikte buralarda hızlı nüfus artışı kaydedilmeye başlandı. Bu durum beraberinde geleneksel Osmanlı şehir yönetiminin sorgulanmasını getirdi. Gittikçe eski mahalle düzeni kalmadı. Su, kanalizasyon, tramvay, havagazı gibi hizmetleri tek elden yürütecek teşkilâtlara duyulan ihtiyaç arttı. Dolayısıyla şehir yönetim tarzı ve belediye hizmetlerinin sağlanması usulünde yeni düzenlemelere



# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

gidilmesi zorunlu hale geldi. Ayrıca yerli ve yabancı tüccarlar da hükümet yetkililerini daha modern hizmetler verilmesi konusunda zorlamaya başladılar. Nitekim İzmir’de belediye kurulması için, ilk girişim yerli ve yabancı tüccarlar tarafından yapılmıştı. Böylece liman şehirlerinin ilk beledî atılımları yapması göze çarpan bir özelliktir. Daha belirgin bir özellik ise; bu şehirlerde de ticaret ve sanayi semtlerinin modern beledî örgütlenmede diğerlerinden önde gitmesiydi. Meselâ İstanbul’un iş merkezi olan Galata-Beyoğlu bölgesi, hükümet merkezi olan Babıâli’den önce modern belediye hizmetlerine sahip olmuştu. Bununla beraber modern belediyeler dahi hiç bir zaman bütün belediye hizmetlerini kusursuz ve eksiksiz icra edebilmiş değildi. Esasen XIX. yüzyılda geleneksel hizmet anlayışı ve teşkilâtlarıyla yenileri çoğu zaman yan yana yaşıyordu. Türk şehirlerinde uzun bir süre daha mahalle halkı ile esnafın kendi alanlarında bazı kolluk görevi ile beledî hizmetleri sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Böylece modernleşme devrinde eski ile yeni arasında bocalamalar sürmüş, eskinin bıraktığı boşluk hemen doldurulamayarak yeni teşkilâtların tam anlamıyla istikrar kazanmasına değin aksaklıklar devam etmiştir. Buna rağmen başta Mustafa Reşid Paşa gibi Avrupa şehirlerini görmüş yöneticiler olmak üzere ileri gelen devlet adamları; büyük şehirlerde, bilhassa İstanbul’da bina yapımı ve imar meselelerinin planlanması, itfaiyenin kurulması, şehre göçün kontrol altına alınması ve gecekondulaşmanın önlenmesi için modern belediyelerin kurulmasını kaçınılmaz sayıyorlardı. Ancak belediyelerin kurulmasını yeni vergiler alınması şeklinde algılayan halk, şüpheli davranıyordu. Bazı yerlerde karantina uygulamasına tepki gösterildi. Belediyelerdeki görevlilerin seçimle başa getirilmesi ise, hükümet tarafından devletin yıkılışına kadar sık sık ertelendi. Belediyelere özerklik verilmeyerek hükümet bütçesine bağlı bırakıldılar. Dolayısıyla ülke çapında belediye teşkilâtlarının kuruluşu beklendiği kadar hızlı olmadı.<sup>142</sup>

Geleneksel Türk şehirlerindeki insan-çevre uyumu, suyu, mesire yerleri, ağacı olan şehir hayatı terk edilerek Batıya benzeme kaygısına öncelik verildi. Okul, kışla, hastahane gibi resmî kurumlar, bu yıllarda Batı mimarisine uygun olarak inşa edildi ve fizikî görünüm oldukça değişti. Şehirlerdeki değişim, buraların Türk-İslâm görüntüsünü daha da azalttı, batı tarzına yakınlaştırdı. Teknolojinin değişmesine paralel olarak kullanılan araç-gereçler değişti ve böylelikle yaşama biçimi eskiye nazaran farklılaşmaya yüz tuttu. Gittikçe buldukları yerler daha canlı olan gayrimüslim unsurlar, şehirlerin yapısını belirleyici rol oynamaya başladılar. Yeni şartların ortaya çıkışı ile birlikte eski büyük şehirlerden bazıları önemlerini kaybederken bir kısım küçük yerleşim birimleri hızla gelişti.<sup>143</sup>

Şehirlerin hareketli bölümleri iş yerleri ile yönetim birimlerinin bulunduğu alanlardı. Dikkat çekici yapılar arasında vali ile kadının oturduğu saray ya da konaklar göze çarpmaktaydı. Gerçi bazı istisnalar sayılmazsa önceleri vali ya da kadının ikametgâhı aynı zamanda yönetim merkezi idi. Yenileşme dönemi bu alanda da farklı bir anlayışın benimsenmesine zemin hazırladı. Ülkenin malî durumu elverdikçe vilâyetlerde bağımsız hükümet konağı ve mahkeme inşası sağlanmış oldu.

Şehirlerdeki insanların geldikleri memleket sayısı arttıkça kültürel bakımdan homojenlik de o nispette bozuldu. İstanbul bu tarz kozmopolitleşmenin en çarpıcı örneklerinden birini oluşturmaktaydı. Hem ülke içerisinden hem de yabancı memleketlerden gelen nüfusla şehrin kültürel dokusu oldukça çeşitlendi. Dönemi gözlemleyen bir yabancıya göre İstanbul; "Kahve ve bakkallarıyla Rum, modası ile Fransız, paltosu ile İngiliz, birahaneleriyle Alman, musikisi ile İtalyan ve İspanyol, bekçisi ve hamalıyla Türk bir İstanbul doğdu."<sup>144</sup> Bu yabancı, Türklerin ekonomik bakımdan gittikçe alt soralara itildiğini, biraz da küçümser bir ifade ile vurgularken, şüphesiz daha ziyade yabancı yerleşiminin söz

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

konusu olduğu semtleri kastetmekteydi. Gerçekten de bazı semtler adeta Paris veya Londra'nın bir parçası gibiydi. Meselâ yabancılar ile gayrimüslim unsurların yoğunlaştığı Beyoğlu semti, Avrupa'nın herhangi bir semtinden farklı değildi. Burada en az konuşulan dil Türkçe olup Türklere pek rastlanmazdı. Müslüman kadınlar buraya girmezlerdi.<sup>145</sup>

Küçük ve orta ölçekteki şehirlerde fizikî yapıyı etkileyen bir önemli özellik de bahçeli evlerin çokluğudur. Tek veya en fazla iki katlı evlerin önünde meyveli veya meyvesiz ağaçların bulunduğu, ailenin günlük ihtiyacını karşılayabilecek miktarda da olsa sebze ekilebilen, çiçek yetiştirilen, genelde etrafı surlarla çevrili bahçeler dikkat çekmekteydi. Bu bahçelerde su kuyusu, tuvalet, dışarı mutfağı ve kiler ile yine günlük süt ihtiyacını karşılayacak derecede hayvan beslenen ahır ve kümes, ailenin yaşadığı mekânın diğer unsurlarıydı. Bazı şehirlerde evlere kadar ulaşan içme suyu şebekesi ve kanalizasyon tertibatı bulunmaktaydı.

Batı değer yargıları ülkede yayıldıkça halk arasında zenginler zümresi oluşmaya, lüks ve eğlence için ayıracak pek çok parası bulunan sosyete grupları ortaya çıkmaya başladı. Gittikçe bu gruplarla, daha alt tabakalardaki insanlar arasında bir uçurum meydana geldi. Sosyete kesimi tiyatro, balo, opera, resim gibi yeni zevklerle tanışırken; şehrin varoşlarında bütün bunlardan uzak bir hayat yaşanmaktaydı. Gayrimüslimlerle beraber, kapitülasyonların sağladığı imkânları zenginleşmek için kullanan Levantenler de hemen pek çok şehirde, ama özellikle liman şehirlerinde adeta birer koloni teşkil etmişlerdi.<sup>146</sup>

Gayrimüslimler zenginleştikçe Müslüman eşraf da değişmeye başladı. Bu kesim eskiye nazaran ekonomik işlere, yeni anlayışlara daha fazla ilgi gösterdi. Devlet de ahaliye getirilen yeni yükümlülüklerin tepki doğurmaması için onların aracılığına ihtiyaç duydu. Ayrıca memurlar ile eşraf arasında menfaat birliğine dayalı bir yakınlaşma doğdu. Hükümetin açtığı ihalelerden pay almak, maden ve taş ocağı işletme imtiyazı elde etmek için bürokrasi ile içli dışlı olmak önemli bir avantaj idi. Üst düzey memurlar da elde ettikleri gelirleri yatırım aracı olarak kullanmak için esnaf ve tüccarla işbirliğine yöneldi. Sermayeyi tüccara vererek kârdan pay almak suretiyle ticaret hayatına dolaylı bir katılım söz konusu oldu. Öte yandan devletin ihtiyacı olan ürünler, yöneticilere yakın olan kesimlerden sağlandı. Sadece üst düzey bürokratlar değil, sıradan memurlar da esnaf ile yakınlaşma ihtiyacı içerisindeydi. Artan memur sayısı yeni bir müşteri grubu oluşturmuştu. Memurlar esnaftan alış veriş yapıyor, maaş alamadığı zaman veresiye defterine yazdırıyor, karşılığında o da gerektiğinde esnafın resmî işlerine yardımcı olabiliyordu.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'nın etkisiyle ziraat, ticaret ve sanayi odaları kurulmaya başlandı. Böylece esnaf, faaliyetleri daha sınırlı kurumlar vasıtasıyla meslekî teşkilâtlanmalarını sürdürmüş oldu. Ancak bu birimlerde özellikle gayrimüslimlerin çok etkili olduğunu, birçok yerde yönetim kurulu üyeliklerinin çoğunluğunu ellerinde bulundurduklarını görüyoruz. Loncalarise resmen 1912 yılında çıkartılan bir kanunla lağvedilmiş olmalarına rağmen geleneklerinin bazıları bir süre daha gayr-i resmi olarak esnaf arasında yaşamaya devam etmiştir. Teşkilâtlanmada yeni bir modele gidilse de yenileşme dönemi Müslüman esnaf için zor günler getirmişti. Normalde hangi dinden olursa olsun ticaret ve zanaatla uğraşanlar birbirleriyle türlü iş ilişkileri içerisinde girmekte, aynı loncaya üye olmakta ve aynı çarşıda ya da bedestende iş yapabilmekteydi. Müslüman ve gayrimüslim tüccar ve zanaatkâr aynı loncaya mensup olabiliyorlardı ve birbirine komşu evlerde oturup her türlü sosyal münasebetlerde bulunabiliyorlardı. Şehirler üzerinde yapılan araştırmalar da göstermektedir ki, gayrimüslimlerin belirli mahallelerde tecrit edilmeleri gibi bir durum söz konusu değildi. Hatta tanınan geniş özerklikten dolayı

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

şehirlerde gayrimüslim nüfusun Osmanlılar döneminde dikkat çekici ölçüde arttığı gözlenmektedir. Bu kesimin artan imtiyazları gittikçe Türk tüccar ve işadamlarını yabancıların taşeronları durumuna düşürdü ve devletin sonuna kadar da böyle devam etti. Nitekim 1886'da İstanbul'da Müslüman nüfusun dörtte biri ticaret ve sanayii ile meşguldü, ancak bu mesleklerde çalışanların tümünün toplam nüfusa oranına bakıldığında, azınlıkların %61'ine karşılık Müslümanların yalnızca %39'u bu alanda çalışmaktaydı.<sup>147</sup>

Osmanlı toplumunda önemli bir kesimi oluşturan ücretli çalışanlar, hemen hemen her sektöre yayılmışlardı. Ancak sanayinin gelişmediği dönemlerde büyük çoğunluğun tarım işçisi olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte çırak ya da kalfa olarak bir ustanın yanında uzun bir süre çalışan gençlerin bulunduğu bilinmektedir. Bu tür iş yerlerinde çalışan eleman sayısının çok fazla olmadığı aşikârdır. Bilhassa Osmanlı esnaf teşkilâtındaki usullerin büyük firmaların ortaya çıkmasına müsaade etmediği dikkate alınırca bu husus daha iyi anlaşılacaktır. Büyük miktarda işçi çalıştırma keyfiyeti devlete ait tersane, baruthane, tophane gibi askerî amaçlı birimlerde söz konusu olmaktadır. Burada çalışanlar içerisinde sivil şahsiyetler var idiyse de personelin önemli bir kısmı askerdi. İşçiler de buradaki askerler gibi devlet tarafından takdir edilen miktarda maaş alırlardı. Yine devlete ait kale, köprü, kışla gibi geçici inşaatlarda çalışan ve genellikle muhtelif kaza ve şehirlerden getirtilen şahıslar iş aletleriyle birlikte, harcırahları ve ücretleri peşin ödenerek istihdam olunmaktaydılar. Şüphesiz bu tür hizmetlerden bazılarının vergi ve askerlikten muafiyet karşılığında yaptırıldığı da görülmekteydi. Meselâ savaş zamanlarında silah ve cephane nakliyatı, çeşitli onarım hizmetlerinde veya maden nakliyatlarında olduğu gibi.

İşçilerin yoğun olarak buldukları zamanlar büyük külliyelerin inşa edildikleri dönemlerdi. Genellikle vakıf olarak yaptırılan bu iş yerlerinde çalışmak üzere civar bölgelerden vasıfsız ve vasıflı işçiler, inşa işiyle görevlendirilmiş kethüdalar marifetiyle toplanır ve rayiç bedelle çalıştırılırlardı. Bilhassa sultanlar tarafından inşa edilen eserlerde çok sayıda işçinin çalıştığı, bunların toplanma, sevk ve idare edilme işlerinin başlı başına bir mesele olarak ele alındığını görmekteyiz. Özellikle devletçe belirlenen kurallara aykırı davranışların önlenmesine titizlik gösterildiği şüphesizdi.

İşçilerin sosyal haklarına gelince bilinen anlamıyla bu hakları savunan, koruyan, ücretlerin belirlenmesinde etkili olan esnaf teşekkülleri yani loncalardı. Esasında İslâm gelenekleri işçilere emeklerinin tam karşılığının verilmesini, çalışma şartlarının yazılı olarak ve şahitler huzurunda belirlenmesini öngörmektedir. Bu itibarla hakların belirlenmesinde işçi ile işveren arasındaki pazarlıkların etkili olduğunu düşünmek gerekir. Bununla birlikte aynı işi yapanların aynı ücret almaları, esnafın birbirinden işçi çalmamaları için düzenleyici rolü loncalar üstlenmekteydi. Meselâ hamalların taşıma ücretleri, semtlere göre, hamallar loncası ve ihtisap görevlilerince belirlenmekteydi. Çırak ve kalfanın ücreti de ilgili esnaf teşkilâtının yetkili organlarınca tayin olunmaktaydı. Hatta bazı loncalarda, şimdiki sendikalardan daha güçlü dayanışma anlayışının olduğu bilinmektedir.<sup>148</sup>

Loncalar marifetiyle işveren ile işçiler arasında toplu pazarlık ve çalışma şartlarını belirleyen toplu sözleşme imzalanmakta, hatta yargı denetimini temin üzere bu husus şer'îye siciline kaydedilebilmekteydi. Ücret ve diğer haklar belirlenirken cami, imaret gibi hayır amaçlı kurumların inşasında daha ılımlı bir yöntemin uygulandığını, gönül rızasına büyük önem verildiğini, işçilerin emeklerinin karşılığının tam olarak ödenmesine titizlik gösterilmesi gerektiği muhtelif fermanlarda belirtilmekteydi.

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

Aynı iş yerinde değişik ırk ve mezheplerden işçiler çalışabilmekteydi. Bunda kanunen bir engel bulunmamaktaydı. Yalnız vasıflı işleri öğrenmenin yolu çıraklık sisteminden geçtiğinden ve her aile kendi dininden bir ustaya çocuğunu verdiğinden veya çocuk bir mesleği ailesinden öğrendiğinden yer yer belli iş kollarında belli dinî grupların ağırlığının olduğu görülmekteydi. Meselâ XIX. yüzyıl ortalarında Şam'da dokuma sektöründe her üç dinden işçiye rastlanılmaktaydı, fakat meselâ çözümlü işi Müslümanların elinde iken boyama tamamen Hıristiyanların kontrolündeydi.<sup>149</sup>

İşçilerin emekleri karşılığında sosyal yardım almaları, günlük çalışma saatlerinin belirlenmesi, emeklilik, fazla mesai gibi konuların düzenlenmesi İslâm hukuku açısından mümkün ve genelde devrin şartlarına terk edilmiş hususlardı. Meselâ Osmanlılarda devlet hizmetinde çalışanların emeklilik hakları varken sivil kurumlarda bunu düzenleyecek bir kurum yoktu. Ancak böyle bir kurumun olması hukuken engellenmiş değildi. Elbette işçilerle ilgili hususlar zamanla üretim tarzlarındaki değişimlerden de etkilenmiştir. Ücret tespitinde esas olan adalet olduğundan grev ve lokavta yer verilmemiştir. İşçilerin haksız yere işten atılmaları yasaklandığı gibi, işçilerin de cemiyetlerine güvenerek menfaatlerine aykırı gelişmeleri engellemeleri, teknolojiye karşı çıkmaları hoş görülmemiştir.

Osmanlı Devleti'nin sanayileşme hareketlerini engelleyen unsurlar içerisinde işçilerin ve geleneksel üretim metotlarını kullanan esnafın tepkilerini de dikkate almak icap etmektedir. Çok teşkilâtlı olmasa da yer yer işçilerin makineleşmeye, yeni tipte üretim yapan fabrika kurma teşebbüslerine, kuvvete başvurarak müdahale etmeleri misâl olarak gösterilebilir.<sup>150</sup> Sonuçta bu tür eylemler, asıl belirleyici etken olmasa da birtakım gecikmelere sebep olduğu muhakkaktır.

İşçilerin günümüz anlamıyla bir birlik içinde olmaları ve sendikacılık hareketlerine yönelmeleri sanayi inkılabından sonra dünyada baş gösterdi. Osmanlı Devleti'nde ise çok sayıda işçinin çalıştırıldığı fabrikaların kuruluşu, XIX. yüzyılda başladı ve özellikle bu yüzyılın ikinci yarısında artış gösterdi. Bilhassa yabancı sermaye ile yürütülen demiryolu, liman gibi inşaatlarda çalışanlar, batı ülkelerindeki işçi hareketlerinden de etkilenerek zamanla sendika, grev gibi kavramlarla iç içe oldular. Bu arada 1845 tarihli Polis Nizamnamesi'nin 12. maddesi gereğince grev yasaklandı.

Osmanlı memleketlerinde bilinen ilk grev 1863'te Zonguldak-Ereğli kömür ocaklarında gerçekleşti.<sup>151</sup> Şubat 1872'de Beyoğlu Telgrafhane işçileri, aynı yılın Mart ayında Yarımburgaz- Ömerli demiryolu ve Nisan ayında da İzmit demiryolu işçileri greve gittiler. II. Abdülhamid'in saltanatı süresince yapılan grev sayısı 35 idi. İşçi grevleri 1908'deki hürriyet ortamından sonraki dönemde patlama noktasına ulaştı. Meşrutiyetin ilanından yıl sonuna kadar olan beş aylık sürede 111 grev meydana geldi. Ancak hemen sonrasında çıkarılan Tatil-i Eşğâl Kanunu grevlerin hızını kesti. 1909-1912 arasındaki grev sayısı 33'tür. Daha sonra hem İttihatçıların iktidarı ele geçirerek baskıcı bir idareyi getirmeleri, hem de savaş ortamı grevlere son verdi ki, 1913-1918 arasında sadece beş grev gerçekleştirildi. Bütün bu grevlerin ortak noktası genellikle ücret artışı, ücretlerin zamanında ödenmesi, çalışma şartlarının iyileştirilmesi, fazla mesaiye zamlı ödeme yapılması gibi taleplerdi.<sup>152</sup> Şüphesiz bu tür hareketlerin sanayileşme oranı ve işçi sayısı ile doğrudan bağlantısı vardı. Osmanlı Devleti'ndeki sanayi işçilerinin sayısı sanayileşmiş Avrupa ülkelerine kıyasla son derece düşüktü. Resmî verilere göre sanayi tesisi sayılan iş yerlerinde 1913'te toplam 16. 975, 1915'te ise 14.060 kişi çalışmaktaydı.<sup>153</sup>

Osmanlı Devleti'ndeki işçi hareketlerini Avrupa'daki anlamıyla sosyalist karakterli bir

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

hareket olarak nitelendirmek, en azından işçilerin büyük çoğunluğunu dikkate aldığımızda mümkün görülmemektedir. Sosyalist hareketlerin politik ve evrensel karakterine karşılık Osmanlı toplumundaki grev ve benzeri eylemler daha çok grup menfaatini ön plânda tutmaktaydı. İdeolojik anlamda sosyalizmi bilen, buna inanan işçi sayısı da yok denecek derecedeydi. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da büyük güç kazanan ve sosyalist hareketlerle birlikte var olan sendikacılık fikri, Osmanlı işçilerine önceleri yabancı bir kavramdı. Elbette ücret, çalışma şartları, hafta tatili gibi haklarla Türk işçileri daima ilgili olmuşlar ve loncaları vasıtasıyla bu konularda pazarlıklar yapmışlardır, ancak bu tür hakların sosyalizmin getirdiği yeni bakış açısı ve teşkilâtlanma modelleri ışığında savunulması önemli bir yenilikti. Sosyalist sendikacılıktan etkilenme, daha ziyade sanayileşme çabalarının bir hayli yoğunluk kazandığı XX. yüzyılın başlarında meydana gelmiştir. Bu çerçevede Tophane fabrikalarında çalışan bazı işçilerin 1894'te gizlice kurdukları Osmanlı Amele Cemiyeti bir sendika kavramını hatırlatmakta ise de kısa süre sonra hükümetçe dağıtılmıştır. Sendikalaşma alanında asıl gelişmeler 1908'den sonra gerçekleşti. Osmanlı Terakki-i Sanayi Cemiyeti, Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti, Mürettibîn-i Osmaniye Cemiyeti, İskeçe'de kurulan Türk- Bulgar Tütün İşçileri Sendikası bu tür kuruluşların ilk misâlleridir.<sup>154</sup> II. Meşrutiyet yıllarındaki genel ortam sendikacılık faaliyetlerine olumlu zemin hazırlamış ise de çok geçmeden ortaya çıkan Balkan ve Birinci Dünya Savaşları, zorunlu olarak böyle teşkilâtlanmaları engellemiştir.

Sendikalar gibi diğer siyasî teşkilâtların kuruluşu da oldukça geç tarihlerde mümkün olabildi. İlk zamanlarda belirli bir teşkilâtları olmayan Yeni Osmanlıları ve basını saymazsak, sivil baskı grupları esaslı şekilde ancak 1908'den sonra mümkün olabildi. Ahali bu dönemde adım adım siyasetin meşru parçası haline gelmeye başladı. Böylece yönetilenlerin merkezden ve siyasî organlardan beklentileri değişti. Siyasi otorite kaynağının meşrutileşmesi, hiç değilse mutlakiyetin hafiflemesi yolunda kanaatler belirdi. Nitekim Başta Adem-i Merkeziyetçiler olmak üzere muhaliflerin tahrik ve yönlendirmeleri ile Erzurum'da 1906-1907 yıllarında yeni konulan vergi-i şahsî ve hayvanât-ı ehliye vergilerine önce yasal yollardan itiraz etmeleri, fakat taleplerinin karşılanmaması üzerine işi isyana dönüştürmeleri toplumdaki dönüşümün bir başka göstergesi idi.<sup>155</sup> Özellikle 1908'den sonra yapılan siyasî mücadeleler nasıl dünyevî bir siyaset anlayışına doğru yol alındığını göstermektedir. İşte bu dönüşümü sağlayan XIX. yüzyıldaki yeniliklerdir.

Yeni dönemin önemli özelliklerinden biri de toplumun devlet dışında olmak üzere, sivil kuruluşlar halinde teşkilâtlanmasıdır. Gerçi öteden beri Türk toplum geleneğinde vakıf, lonca, tekke gibi sivil kuruluşlar vardı, fakat şimdi niteliği daha da farklılaşmış bir sivil hayata doğru gidildiği görülmektedir. Sosyal yardım ve eğitim amaçlı cemiyetlerin kuruluşunun yanı sıra, spor kulüpleri, sendikalar ve gizli ya da açık siyasî partilerin kurulması daha önce görülmemeyen bir toplum yapısının oluşmakta olduğunu göstermektedir. Çağdaş dünyanın önem vermeye başladığı bu tarz oluşumların İstanbul başta olmak üzere, Selanik, İzmir gibi liman şehirlerinden daha iç bölgelere doğru yayılma eğilimi göstermesi, sivil inisiyatiflerin gündelik politik hayata etki etmeye başladığının bir göstergesi olarak tanımlamak mümkündür.<sup>156</sup>

Şüphesiz bu tür baskı gruplarının oluşumu, bütün halkı ilgilendiren yeniliklerin yönetime kabul ettirilmesi bakımından önemliydi. Yoksa kişisel ya da bir mahalle veya köyü ilgilendiren konularda Osmanlı sistemi, başından beri şikâyet ve hak arama mekanizmasını daima işler halde tutmuştur. Gerçi kamu düzeni açısından alınan muhtelif tedbirler şikâyet hakkını dolaylı olarak zorlaştırmaktaydı. Ahaliden olanların izinsiz bir başka yere gidememeleri, iznin ise yöneticilerden alınması gereği İstanbul'a ya da eyalet

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

merkezlerine şikâyetçilerin kolaylıkla ulaşmalarını önlemekteydi. Öte yandan İstanbul'a gidildiğinde günler, hatta aylar sürebilecek olan yolculuk ve bekleme süresinde yapılacak harcama, sıradan insanların tek başlarına üstesinden gelebilecekleri bir meblağ değildi. Bu yüzden çoğunlukla halk aralarında para toplayıp içlerinden birini verdikleri mahzar (toplu dilekçe) ile birlikte temsilci olarak İstanbul'a yolluyordu. Şikâyet edebilme hakkı hususunda Müslim, gayrimüslim ayrımı yapılmazdı. Bürokratik kurallara uyularak herkesin bir yanlılığı, bir haksızlığı düzeltmek yolunda talepte bulunma hakları vardı. Elbette kişilerin haklılıklarını gösterecek delilleri sunmaları icap ederdi. Meselâ kadı tarafından verilen bir hükme karşı itiraz edildiğinde müftüden veya etkili bir din adamından fetva alınması yoluna gidilmekteydi.<sup>157</sup> Tanzimat Dönemi'nin eski zamanlardan bir mühim farkı; şikâyet hakkının kullanılması konusunda halkı daha da cesaretlendirmiş olmasıdır. Meselâ 1847 için sadarete takdim edilen muhtelif taleplerle ilgili arz-ı hallerin sayısı yüz civarında iken 1848 yılında büyük bir artış göstererek üç bin civarına ulaşmıştır.<sup>158</sup>

Yenileşme dönemi Osmanlı köylüsünü çok daha yavaş etkiledi. Bu sırada ayrı ayrı Müslüman ve gayrimüslim köyleri olduğu gibi karma köyler de bulunmaktaydı. Karma köylerde olsun, diğerlerinde olsun düşmanlıklar ve çatışmalar oldukça nâdir rastlanır hallerdi. Tartışmalar daha çok arazi, su, mer'a paylaşımı gibi konulardan kaynaklanmaktaydı. Müslim-gayrimüslim aileler arasında komşu ziyaretleri, karşılıklı kültürel etkileşimler mevcut olup hatta ortak ziyaret yerleri, ortak eğlenceler ve ortak kelimeler oluşmaktaydı. Köylüler tarım ve hayvancılık dışında bazı ek işler de yapmaktaydılar. Bunlar arasında dokumacı, kalaycı, demirci, semerci gibi meslek sahipleri bulunmaktaydı.

Köylerde günlük hayat tarım ve hayvancılık faaliyetlerine göre değişmekteydi. Bu arada dinî günler ve bayramlar, civar yerleşim birimlerinde kurulan pazar ve panayırlar hareketli günler geçirilmesini sağlardı. Köylerde basit düzeydeki eğitimden daha üst düzeyde eğitim söz konusu değildi. Bu yüzden okuma yazma oranı oldukça düşüktü. Çeşitli eşkıyalık hareketleri dolayısıyla can ve mal güvenliği endişesi içinde kalan köylüler, çoğu zaman toprakları bırakarak başka köylere veya şehirlere sığınıyorlardı. Köylülerden eşkıyalık hareketlerine katılmak üzere dağa çıkanlar da oluyordu. Öte yandan Avrupa'daki fiyat devrimi Osmanlıları etkileyerek, sonuçta tahıl ve koyun için yurtdışı talebin doğmasına yol açınca, bazı nüfuz sahipleri ticaretin getirdiği fırsatlardan yararlanmak için güçlü teşebbüslerde bulundular. Ancak kendileri için çalışmak üzere köylüleri kiracı statüsünde zorlukla tutabildiler. Zayıflayan merkezî idare, nüfuzlu toprak sahiplerinin ortaya çıkışına seyirci kalırken malî krizin etkisiyle köylerden kaçışı durdurmak mümkün olamıyordu.<sup>159</sup>

Devlet gelirlerinin azalması, girişilen savaşlardan sonra kaybedilen topraklar ile birlikte gelir kaynaklarının da yitilmesi, meydana gelen bütçe açığının en önemli vergi mükellefi olan köylüye yüklenmesi, mirî toprakları adeta kendi arazisi gibi bilip imar eden halkın gittikçe büyük toprak sahiplerinin yanına sığınmak zorunda kalması köylerin süratle boşalmasına yol açtı. Meselâ havass-ı hümayundan olup arazisinin genişliği, mümbit ve mahsuldar oluşu ile elli bin nüfusu geçindirebilecek bir mahal olan Haymana bölgesi, XVIII. yüzyıl başlarında üç yüzden fazla köye sahip büyük bir kaza iken mezâlim yüzünden ahalişi perişan olarak dağılmış, XIX. yüzyıl ortalarında otuz köyden ibaret kalmıştı.<sup>160</sup> Bu durumun ortaya çıkmasında yüksek faizlerle borç alan köylülerin, harman vaktinde borçlarını ödeyemedikleri için topraklarını kaybetmeleri ve alacaklısının adeta kölesi durumuna düşmesi de mühim rol oynamıştı. Selem denilen yöntem de, yani aldığı borç karşılığında o seneki ürünün rehin bırakılması usulü de, umut edilen düzeyde hasılat elde edilemeyince tefecilik gibi sonuçlar doğurmaktaydı.<sup>161</sup> Buna karşılık köylüyü koruyacak

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

etkili bir kredi kuruluşu bulunmamaktaydı. Bilhassa kuraklık dönemlerinde ya da olağanüstü vergilerin istendiği yıllarda köylünün içine düştüğü durum acınacak hale varıyordu. Şüphesiz köy ekonomisinin bozulmasında nüfus artışı da etkili oldu. Devlet ise bu yıllarda böylesi problemleri çözebilecek iradeden yoksun durumdaydı.

Devletin yıkılışına doğru köylüler, hâlâ nüfusun çok önemli kesimini oluşturmaktaydı. Ancak gittikçe elindeki toprağı azalan, ilkel teknoloji ile ekim ve dikim yapan tarım sektörü, artık ürünü eşraf ve mültezimlere kaptırmaktaydı. Gerçi demiryollarının yaygınlaşması, bazı iyileştirici tedbirlerle üretimin artırılması ve dışarıya ihracatın yoğunlaşması ile bu sektör canlanmıştı, ama elde edilen gelir köylüden ziyade aracı tüccarlara gitmekteydi. Vergiler ise son derece ağır idi. Bu haliyle ülkenin içine düştüğü malî ve ekonomik bunalımdan en fazla zarar görenlerin başında köylüler gelmekteydi. Bununla birlikte hiç değilse bazı yörelerde 1858 Arazi Kanunnamesi ve sonraki tedbirler sayesinde büyük malikânelerin ortaya çıkışı engellenerek, köylüler arasında toprak mülkiyetinin yaygınlaşması olumlu bir gelişme idi.<sup>162</sup>

Yenileşme dönemi göçebelerin de mümkün olduğu kadar merkezî hükümetin kontrolüne sokulmaya çalışıldığı bir dönemdir. Toprağı yatırım yapmadan hazır olan kaynakları kullanıp sığır, koyun, keçi at, deve gibi hayvanları beslemekle geçinen bu kesimin de artık adım adım yerleşik düzene yöneldiğini ya da buna mecbur edildiğini görmekteyiz. Hem göçebelerin sebep oldukları asayiş problemleri, hem de onların sık sık yer değiştirmeleri dolayısıyla vergi ve askerlik yükümlülüklerini istenen ölçüde yerine getirememeleri iskân çalışmalarını Tanzimat'tan itibaren yoğunlaştırdı. Diğer taraftan Avrupa'nın baş döndürücü ilerleyişi karşısında, yüzyıllar öncesinin geleneklerine dayalı bir yaşantı ile çağdaş gelişmelere ayak uydurulamazdı. Tanzimatçıların sık sık üzerinde durdukları usul-u cedîdin ülkeye yerleşebilmesi için yeni bir hayat tarzının benimsenmesi gerekiyordu. Osmanlı Devleti'nin aşiretlerin iskânını istemesinin önemli sebeplerinden biri de, aşiret mensuplarının ezilmesine ve horlanmasına, adeta esir gibi çalıştırılmasına yönelik bey ve ağa takımının nüfuzunu ortadan kaldırmaktı. Bazı aşiret mensuplarının hükümete verdikleri dilekçelerde bu durumlardan şikâyetçi olup iskânı istediklerini görmek mümkündür. Beylerin halk üzerindeki otoritesi oldukça etkiliydi. Onların istememesi yüzünden bazı aşiretlerin iskâna yanaşamadıkları ya da iskân olundukları mahalli terk ettikleri gerçeği bunu ispat etmektedir.

Bütün bunların yanında çağın değişmelerine paralel olarak aşiretlerin de kendi yaşantı tarzlarını gözden geçirmek zorunda kaldıklarını, gittikçe göçebelikten vazgeçmeye yöneldiklerini görmekteyiz. Nitekim aşiret beyleri önce iskâna karşı çıkarlarken, kendilerine iskânın sağlayacağı nimetler konusunda ikna edilenler yerleşik hayata geçmeye razı oldular. Çukurova taraflarına demiryolu ulaşıp da pamuk tarımının faydaları, ne derece kazançlı olduğu görüldükçe beyler kasabalar ve şehirlere yerleşirken, aşiret mensuplarını da tarlalarında çalıştırmak üzere köylere iskâna zorladılar. Toprağı yerleşmekle neler kazanılacağına gösterilmesi konusunda Adana Valisi Abidin Paşa (1881-1883), emsâline az rastlanır bir başarı elde etmişti. O, arazilerin halka tapulu verilmesini sağladı, bataklıkları kuruttu, bölgeyi yabancı ticaretine açmak için demiryolları, anayollar ve liman hizmetleri imtiyazlarını genişleterek bölgeyi cazibe merkezi haline getirdi. Bütün bu gelişmeler o zamana kadar henüz iskâna yanaşmayan göçebelerin fikirlerini değiştirdi ve yerleşenlerin sayısı arttı. Bu iskânlar dolayısıyla 1868-1890 yıllarında Adana'nın vilâyet nüfusu %71, köy nüfusu ise %56 oranında yükseldi.<sup>163</sup>

Gündelik hayata gelince insanların hayatını derinden etkileyen faaliyetler arasında dinî

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

ibadetler ve maişet temini kaygısı gelmekteydi. Günde beş vakit namazda camide toplanan halk, bilhassa Cuma günleri merkezî yerlerdeki "Cuma camileri"nde dinî ibadetlerini yaptıktan başka, buralarda kurulan pazar yerlerinde, haftalık ihtiyaçlarını temin eder, hatta büyük pazar ve panayirlarda eğlenceler de ihmal edilmezdi. Böyle zamanlarda sportif yarışmalar, muhtelif oyunlar, farklı yerlerden gelenlerin değişik kültürel etkileşimleri yoğun olarak gerçekleşmekteydi. Bu yüzden "pazar" kavramı da Cuma namazıyla birlikte anılmaktaydı. Hatta şehirler tarif edilirken bu iki kavram ölçü olarak alınmaktaydı. Bir yerde "pazar" Cuma günü dışında kurulduğunda orası haftanın iki günü oldukça yoğun bir ekonomik ve kültürel alışverişe sahne olmaktadır.

Ramazan aylarının daha farklı bir havası vardı. Sadece dinî bir ibadet anlamı taşımamakta aynı zamanda sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın doruk noktasına çıktığı, insanların birbirlerine karşı daha nazik davrandığı, ihtilafların daha barışçı yöntemlerle çözüldüğü, tüketimin arttığı, manevî duyguların ön plâna çıktığı bir ay özelliğini taşımaktaydı. İftarlar, teravîh namazları ve sahura kadar düzenlenen eğlence ve toplantılar kendine özgü bir hava meydana getirmekteydi. Özellikle büyük şehirlerde akşamları sanatkârlar tarafından yapılan orta oyunu, meddah, karagöz eğlenceleri hoşça vakit geçirilmesini sağlamaktaydı.

Her yıl hac dolayısıyla ülkenin dört bir tarafında aylarca öncesinden başlayan heyecanlı bir hazırlık yapılırdı. Devlet haccın düzen ve disiplin içerisinde yapılmasına büyük önem vermekteydi. Zira bu hem dinî bir sorumluluk hem de İslâm dünyasında Osmanlı üstünlüğünün bir göstergesi olarak kabul edilmekteydi. Padişahın, Mekke ve Medine'deki halka dağıtılabacağı hediyeler, Kâbe ile Mescid-i Nebî'ye konulacak eşyalar için oluşturulan surre alayları da bu sırada yola çıkarılırdı. Çeşitli şehirlerden hareket eden hac kervanları, her önemli şehir merkezinde yeni katılımlarla büyüyerek ağır ağır kutsal topraklara doğru hareket etmekteydi. Haccın zamanının belirli olması yüzünden plânlama ve işlerin günü gününe yapılması büyük önem taşımaktaydı. Belirli bir tarihte plânlanan yere ulaşamayan hacı adaylarının aylar süren yolculuklarına rağmen ziyaretlerini gerçekleştirememeye ihtimali olduğundan bu noktaya bilhassa dikkat edilirdi. Bir ağacın dalları gibi dört bir yandan yola çıkan kervanlar Hicaz'a doğru giderken, devlet, önceden tespit edilen çeşitli güzergâhlardan yolculuk yapılmasını sağlayarak, güvenlik ve iâşe bakımından sıkıntı çekilmesini engellemekteydi.

Ana hatlarıyla iki hac kervanı olup biri Balkanlar ve Anadolu'dan gelen hacıların toplandığı Şam'dan, diğeri de Afrika'dan gelenlerin toplandığı Kahire'den hareket ederdi. Bunlara yeterli sayıda memur, muhafız ve kılavuzlar katılarak gösterişli bir törenle uğurlanırlardı. Tören hemen bütün şehir halkının katılımıyla gerçekleşir, mehter çalar, dualar okunur, insanlar birbirleriyle helâlleşirlerdi. Hacıların yanında büyük miktarda para ve kıymetli eşya olduğundan güvenliklerine özel önem verilmekte, çoğunlukla da üst düzey bir devlet görevlisi hacıların muhafazaya memur edilmekteydi.

Günlük hayat ev-cami ve iş yeri üçgeni arasında devam ederken bilhassa XVI. yüzyıldan itibaren kahvehanelerin önemli bir yer tutmaya başladığını görmekteyiz. Burası erkekler için vazgeçilmez bir mekân oldu. Kahvenin sevilen bir içecek olması, hatta halk kültüründe bir fincan kahve için kırk yıl hatır biçilmesi, bu içeceğin satıldığı mekânları en gözde yerler arasına soktu. Hemen her mahallede bir ya da birkaç kahvehane açılması, buraları toplantı ve sohbet yerleri haline getirdi.<sup>164</sup> Hele günlük gazetelerin yayınlanması ile birlikte kahvehane sahiplerinin bunları satın alarak müşterilerinin hizmetine sunmaları, uygun bir bölmede üç-beş kitap bulundurmaları, buralara aynı zamanda kültürel iletişim niteliği kazandırmıştı. Zaten "kıraathane" tabiri bu özelliğin tescilli mahiyetindedir. XIX. yüzyılın



# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

sonlarında artık bu tür mekânlarda sadece mahallenin meseleleri görüşülmüyor, vergi ve fiyatlarla ilgili tartışmalar yapılmıyordu; ülke çapındaki polemikler sohbetlerin ana konusu haline gelmeye başlıyordu. Hele II. Meşrutiyetten sonra kahvehaneler siyasî propagandaların vazgeçilmez merkezleri oldu. Bütün bunların yanı sıra işsiz güçsüz takımının çoğalması, kahvehaneleri mesken yapmaları önemli bir toplumsal rahatsızlık unsuruydu.

Tanzimat yıllarından itibaren ulemanın eski görkemli konumunda sarsıntı meydana gelmekle birlikte devletin yıkılışına kadar toplumda din adamları itibarlarını devam ettirdiler. Halk nezdinde memurların ve eşrafın da saygın bir yeri vardı. Sıradan Müslümanlar arasında kanaatkârlık yaygın bir özellik idi. Yardımseverlik, merhamet, misafirperverlik, cesaret, cömertlik, tevekkül yabancıların hayran kalmasını sağlayacak boyutlardaydı. Bütün bu duyguların etkisiyle sadece insan sevgisi değil, hayvan ve çevre sevgisi, geniş hoşgörü, devlete ve dine bağlılık, bilhassa hayatın her alanında dinî ölçülere riayet ön plândaydı.

Halkın gelir durumlarına göre giydikleri elbiseler, kadınların takıları, erkeklerin silahları ve atları seviyelerini göstermekteydi. Kadınların süslenme merakı geleneklerin izin verdiği ölçüdeydi. Erkek giyeceğinin en belirgin parçalarından biri, fes ve sarık idi. Sarıkların kişilerin memuriyet derecelerini gösteren çeşitleri vardı. Gayrimüslimler sarık değil de, külâh veya takke kullanırlardı. Ayrıca Müslümanlar sarı, gayrimüslimlerin siyah ve mor ayakkabı giydikleri anlaşılmaktadır. Türklerin ayakkabı çeşitleri arasında potin, çizme, mest ve terlik vardı.<sup>165</sup>

## Aile Hayatı

Ailenin kuruluşu; evlenecek olan kız ve erkeğin kendi iradeleri ve büyüklerin onayıyla gerçekleşmekteydi. Yörenin gelenekleri doğrultusunda kız, ailesinden istenir, taraflar razı olduktan sonra yüzük takma, nişan, ve nikâh gibi işlemler tatbik edilirdi.<sup>166</sup> Nikâh işlemi ancak yetkili kişilerce, meselâ şehir merkezlerinde mahkemece icra edilmekte ve şer'îye sicillerine kaydedilmekteydi. Diğer yerleşim birimlerinde de devletin yetki verdiği kişilerce nikâh kıyılmaktaydı. Şayet bir din adamı nikâhı kıyacaksa hakim kontrolünde olması gerekmektedir. Bunun için taraflar nikâh kıymalarına engel olmadığına dair kadıdan bir belge (izinname) getirmek zorundaydılar. Kadıdan izinsiz nikâh kıyılması doğru değildi ve kayıt bulunmadığı hallerde taraflar açısından sıkıntı ortaya çıkmaktaydı. Bununla birlikte "gayri resmî nikâhlar" da İslâm hukukunun icaplarına göre yapılmışsa kabul görmekteydi. Yalnız bu tür nikâhlarda zaman zaman anlaşmazlıklar olduğu, taraflardan birinin nikâhı inkâr ettiği veya asılsız nikâh iddiası ile mahkemeye başvurduğu görülmektedir. Bilhassa küçük yaşta aileleri vasıtasıyla kıyılan nikâhlarda büyük tartışmalar olmakta, mahkemelerde çok sayıda dava açılmaktaydı.<sup>167</sup> Bu tür problemlerin ortaya çıkışını engellemek üzere 2 Eylül 1881 tarihli Sicill-i Nüfus Nizamnamesi'nde nikâhların şer'îye mahkemelerinden verilen izinname üzerine kıyılması ve nikâhı kıyacak olan imamın durumu sekiz gün içerisinde bir ilmühaberle sicill-i nüfus memuruna bildirmesi uygun bulunmuştur.<sup>168</sup>

İslâm hukuku birden fazla evliliği, belirli şartların tahakkuku halinde câiz görmektedir. Bu erkeğe verilen ve mutlaka kullanılacak olan bir hak değil, bir ruhsattır. Çok özel bazı kişisel veya toplumsal şartların gerektirmesi halinde, ilk kadının rızası alınarak, birden fazla evliliğe cevaz verilmiştir. Ancak Osmanlı bilginleri esas itibarıyla tek evliliği tavsiye etmekteydiler. Üst düzey yöneticileri ve zengin aileleri hariç tutacak olursak çok eşlilik fazla

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

rağbet görmemiştir. Sıradan insanlar, çoğunlukla çocuk, özellikle de erkek çocuk isteme sebebiyle ikinci defa evlenmekteydiler ki, bu da oldukça sınırlı bir düzeyde idi. Çok eşlilik hakkında önemli bir gelişme 1917 yılında yaşandı. Devrin önde gelen ilim adamlarından Mansurizâde Said Bey; "Şeriatın caiz saydığı bir konuda devletin yasak getiremeyeceğini söylemiş tek fâkih, İslâm hukukçusu yoktur. Devlet bu 'egemenlik' ve 'yasama' yetkisiyle çok eşliliği yasaklayabilir" demiştir. Bu düşünceye dayanarak çıkarılan Hukuk-u Aile Kararnamesi'nde çok eşliliğe sınırlama getirilmiştir. Bunun dayanağı "caizde devlet tasarrufunun mümkün olabileceği" fikridir. Söz konusu kanunun gerekçesinde çok kadınla evliliğin vacip değil caiz olduğu hatırlatılarak birden fazla evliliğin yasaklanması, hiç değilse bazı şartlara bağlanarak, meselâ ilk kadının rızasının alınması gibi, dolaylı biçimde yasaklamanın temini görüşü dile getirilmekteydi. Bu görüşü savunanlar, köleliğin de caiz olduğunu ama devletin yasakladığını emsal göstermekteydiler. Kanun, Osmanlı toplum hayatında önemli bir yeniliği başlatıyordu ama savaş şartları yüzünden uygulanamadı.<sup>169</sup>

Boşanma fazla yaygın değildi. İslâm hukuku boşanmayı kabul etmekle birlikte hoş görmemiş ve tavsiye etmemiştir. Ancak aile hayatının yürütülmesinin imkânsızlığı halinde bu yola müracaat edilmesini caiz görmüştür. Boşanma sadece kocanın şahsını ilgilendiren bir husus değildir. Erkeğin boşanma davası açma hakkı olabildiği gibi, kadına da bu hak tanınmıştır. Ancak tatbikatta kadının bu hakkı yaygın biçimde kullandığı veya kullanabildiği söylenemez.

Türk aile anlayışında çocuk önemli bir yere sahipti. Hatta çocuksuz olmak kimi aileler için tam anlamıyla bir felâket demektir. İslâm dininin muhtelif kaynakları çocuk edinmeyi teşvik ettiği gibi bizzat devlet de resmen nüfus artışını desteklemekteydi. Meselâ bir batında ikiz veya üçüz çocuk doğması halinde anneye ve çocuğa maaş bağlanıyor veya atıye veriliyordu.<sup>170</sup>

Gayrimüslimlerin de din ve inançları ile medenî hukuk alanlarında kendi cemaatlerinin usullerine uyabilecekleri mümkün iken, bazılarının evlenme akitlerini şer'îye sicillerine kaydettirdikleri görülmektedir. Özellikle boşanmanın yasak olduğu bazı mezheplerde, esas yargı organı kadı mahkemesi olduğundan, bazı kimselerin kadıya müracaat ederek boşanabildiklerini ve yeniden evlendiklerini görmekteyiz. Cemaat reisi de kadı tarafından yapılan bu işleme riayet etmek durumunda kalmaktaydı.

XIX. yüzyıla gelinceye kadar yaygın eğitim, bir kamu hizmeti olarak devlet tarafından düzenlenmemekteydi. Çocukların eğitimi velilerine, onlar tarafından da çeşitli vakıf kuruluşlarına bırakılmaktaydı. Erkek çocuklardan yeteneği olanlar daha üst düzeyde eğitim görme imkânına sahipti. Buna karşılık kız çocuklar için daha yukarı bir eğitim veren kurum son zamanlara kadar bulunmamaktaydı. Mahallelerde yaşını başını almış, eğitilmiş bazı kadınlar evlerini genç kızlara açarak onlara çeşitli dersler verirlerdi. Böyle yerlerde eğitimi geliştirip Kur'an-ı Kerim'i ezberleyenler, çok güzel yazı yazanlar olmaktadır.<sup>171</sup> Bu arada zengin ailelerin kızlarına özel hocalar tutarak onları mükemmel şekilde eğittikleri görülmektedir. Nitekim padişahın ve ileri gelen devlet adamlarının kızları bu şekilde sıkı eğitimden geçirilmekte, çoğunun özel kütüphanesi bulunmaktaydı. Hatta bunların içinden çok şöhretli kadın şairlerin çıktığı bilinmektedir.

Devlet tarafından kız çocuklarının eğitilmesi konusu Tanzimat yıllarından itibaren önce aydınlar arasında tartışıldı ve bunun ihmal edilmesinin yanlış olduğu, cahil annenin çocuğunun iyi yetişemeyeceği vurgulandı ve devletin meseleye sahip çıkması teklif edildi.<sup>172</sup> Kız çocukların eğitimi konusunda önemli gelişmeler 1869'dan itibaren yaşandı.

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

Bu tarihte kız rüştiyesi, kız sanayi mektebi açıldı. Ertesi yıl bayan öğretmen yetiştirmek üzere Dârümuallimât öğretime başladı. 1880'de de ilk kız idadisi faaliyete geçti. Müteakip yıllarda kızlara yüksek okul düzeyinde eğitim veren okullar da açılarak kadınların çağdaş eğitim hizmetlerinden yararlanması yolunda önemli adımlar atılmış oldu.<sup>173</sup>

İslâm dini kadının ailesi dışında çalışmasına izin vermektedir. Hatta kadının kendi kocasının işinde ücretli çalışması ya da kocanın kadının iş yerinde ücretli çalışması mümkündür. Kadının çalışmasını engelleyici hiç bir hüküm bulunmamaktadır. Yalnız bu konuda törelere uyulması, çevre tarafından ayıplanabilecek tarzdaki işlerde çalışılmaması, iş yapılırken İslâm'ın belirlediği şartlara uyulması emredilmektedir. Bu konudaki açık hükümlere rağmen geleneksel Osmanlı toplumunda şehirdeki kadının, dışarıda, yani bugünkü tarzda profesyonelce iş görmesi yaygın değildi. Çoğunlukla onun görevi aile hayatının devamını sağlayacak biçimde bir iş bölümü ile ev işlerini yürütmek, çocukların eğitimi ile meşgul olmak, belki kocasının işine yardım etmek şeklindeydi. Bununla birlikte kırsal kesimlerde kadınların, erkeklerin yanında tarla, bağ ve bahçe işlerinde çalıştıkları anlaşılmaktadır. Yine aile şirketi diyebileceğimiz küçük dokuma tezgâhlarında veya benzeri iş yerlerinde anne ve kız çocuklar, babaya veya erkek kardeşe yardımcı olabilmekteydiler. Sayıları sınırlı da olsa bazı iş kollarında kadınların istihdam edildikleri de görülmektedir. Meselâ tekstil sektöründe kadınlar tüccardan el emeğine dayanan dantel, çorap dokuma gibi işleri alıp evde yapmaktaydılar.<sup>174</sup> Bunun dışında bizzat atölyelerde çalışanlar da vardı. XIX. yüzyılda mühim bir tekstil merkezi olan Şam'da çok sayıda kadın işçi vardı ve ipek hammaddesinin işlenmesi, ipliğin bobinlere sarılması, düğme, saçak, nakış gibi işler tamamen kadınların tekelindeydi ve bunlardan bir kısmı evlerinde fason üretim yaparken bir kısmı dokuma atölyelerinde çalışmaktaydılar.<sup>175</sup> XX. yüzyıl başlarında Selanik'teki bayan konfeksiyon atölyelerinde ve tütün fabrikalarında çok sayıda kadın çalışmaktaydı.<sup>176</sup>

Ücret sisteminde kadınların aleyhine bir durum söz konusu idi. Kadınlara ödenen ücret erkeklerden daha azdı, hatta bazen yarı yarıya idi.<sup>177</sup> Bundan dolayı çalışmak pek cazip olmasa da bilhassa evleninceye kadar böyle iş yerlerinde çalışan kızlara rastlanmaktaydı.<sup>178</sup> Hatta XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan grevler, yeni teknolojiye karşı direnişler ve makine yakma eylemlerinde kadınların erkeklerden daha atak oldukları görülmektedir.<sup>179</sup> Bunun da en önemli sebebi yöneticilerin kadınlara daha nazik davranması idi.

Osmanlı toplumunda kadının sosyal hayata katılmasının ölçüsü de zamanla değişmeye başladı. Padişah ile ileri gelen devlet adamlarının hanımları ve kızları erkeklerle birlikte tiyatrolara, balelere ve diğer davetlere giderek, batı tarzı eğlence ve danslara katılarak bu konuda ilk adımları attılar. Kadınlar arasında gazete, dergi, roman okuyor, kadın-erkek flörtü yaşanıyor, yüksek sınıfın kadını toplum hayatına giriyordu. Özellikle Batılılaşma yanlıları böyle bir hayatı yaşıyor ve teşvik ediyorlardı. İmparatoriçe Eugenie İstanbul'dayken Küçüksu Kasrını Sultan Abdülaziz'le ziyarete gittiğinde, padişah imparatoriçeye kolunu verdiği için dolayı bu manzara alafranga kesim tarafından memnuniyetle karşılanıyordu.<sup>180</sup> Bütün bu değişmelerde yabancıların ve gayrimüslimlerin oturmakta oldukları İstanbul'un Beyoğlu semti adeta lokomotif görevi yapmaktaydı. İlk tiyatro, ilk sinema, ilk batı tarzı otel ve meyhane hep buradan memlekete yayıldı. Bu yüzden kimine göre Beyoğlu, toplumun batıya açılan penceresiydi. Ayrıca yurtdışına gidip gelen devlet erkânı ve ülkenin çeşitli yerlerindeki yabancı diplomatlarla tüccarlar da, yavaş yavaş Türk ailesinin geleneksel yapısını değiştiren örnekler oluşturdular. Bu arada değişimin Türk toplumu tarafından hemen kabullenildiğini söylemek mümkün değil. Daha ziyade her şehirde bulunan ve sosyete denilen, toplumun çoğunluğuna yabancı olan kesim

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

bu değişimi yaşamaktaydı. Yeni hayat tarzı zamanla okullar ile basın ve tiyatro gibi vasıtalarla ülke geneline yayıldı.

Osmanlılarda aile ve kadın hayatını değerlendirirken, bilhassa şehirlerde Tanzimat'la birlikte yavaş yavaş ülkeye girmeye başlayan eğilimleri de hatırlamak gerekir. Özellikle batıda başlayan kadın-erkek eşitliği ile ilgili tartışmalar, Osmanlı toplumunu da tedricen etkilemiştir. Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım, kadın konusunu işlediği Nisvân-ı İslâm adlı eseriyle, Osmanlılarda ilk kadın hakları savunucusu sayılmaktadır. Ancak o İslâm'daki kadın haklarını dile getirmiş olup fikirleriyle Batılı anlamda feminizm akımı arasında bir ilişki yoktur. Devrin aydınları kadın konusu üzerinde durmayı gelişmenin ve değişimin zorunlu bir parçası saydıkları için bu konuları gündemlerine aldılar. Tanzimat Fermanı'ndan yirmi yıl kadar sonra Şinasi, Şair Evlenmesi adlı eserinde, önceden düzenlemiş evliliklerle alay etti. Ahmed Midhat Efendi, çeşitli romanlarında kadın konusunu dile getirdi. Kadınların gelecekte her türlü işlerde çalışabileceklerini öngörerek onların erkeklerle eşit olmadıkları için uğradıkları sıkıntıları işledi, kendilerine bir mal veya köle gibi davranılmasını eleştirdi. Nabizâde Nâzım, Zehra adlı romanında romantik sevginin yegâne sevgi olabildiğini anlatıp bir kadının kocasının zaafından dolayı uğradığı mutsuzluk dile getirdi. Hüseyin Rahmi'nin İffet adlı romanında bir aile trajedisinin en önemli kahramanı olan kadın ön plândadır. Uşaklıgil'in Sefile'si ise haksızlığa uğrayan bir kızdan bahsedilmektedir.<sup>181</sup>

Çok sayıda edebî eserde kadınların ön plânda yer alması bir ihtiyaçtan kaynaklanmaktaydı. Ancak bu eserlerle birlikte kadının toplum ve aile içerisindeki yeri hakkında batı menşeli fikirler ile gelenek arasında çatışma meydana geldi. Tanzimat'la birlikte hayatın her alanında görülen ve aydınlar arasında hiç bitmeyen Osmanlı-Avrupalı, eski-yeni tartışmaları aile hayatını da kapsamış oldu. Bütün bu tartışma ortamında aile yapısı, tarihî ve sosyal şartlardan etkilene etkilene değişim ve gelişimini sürdürerek gittikçe eski düzenden uzaklaştı.

Aile hayatının göz önünde bulundurulması gereken öğelerinden biri de kölelik kurumu idi. XIX. yüzyıl Türk ailesinde köle ve cariyelerin rolü, zannedildiği kadar büyük değildir. Zira her şeyden önce pek az sayıdaki üst düzey yönetici kadro ile bazı zengin ailelerin konaklarında köle ve cariyeye bulunmaktaydı. Öte yandan Osmanlı toplumundaki köleliğin Batılı devletlerdekinden önemli bir farkı vardı; onlar çoğunlukla bugünkü anlamda ev hizmetçisi durumundaydılar.<sup>182</sup> Moltke şöyle demektedir: "Doğu'da esaret bahis konusu olunca, bunda daima bir Türk kölesiyle Batı Hint'teki (Amerika) bir zenci esir arasında mevcut, dağlar kadar büyük fark gözden kaçmaktadır. Hatta bizim bu kelimeye verdiğimiz anlamla, esir kelimesi bile yanlıştır. Abd esir değil, hizmetkâr demektir... Satın alınmış bir Türk hizmetçisi kiralanmış olandan bin defa daha iyi durumdadır. Efendisinin malı, üstelik pahalı bir malı olduğu için efendi, onu korur, hasta olursa bakar ve hatta aşırı yorarak onu işe yaramaz hale getirmekten sakınır. Şekerkamışı çiftliklerinde çalışmak gibi işler hiç de bahis konusu değildir. Türklerin umumiyetle adamlarına karşı itidalli hareketten, adaletten ve hayırhahlıktan yoksun oldukları söylenemez."<sup>183</sup>

Önde gelen ailelerde köleler genelde bir zenginlik ve gösteriş vasıtası olarak kullanılmaktaydı. İleri gelen devlet adamları ve eşraf kesimi onlara iyi davranıp süslü ve güzel giydirmeyi büyüklüğün şanından sayarlardı. Batıdaki gibi geniş tarım alanlarında kölelerin karın tokluğuna çalıştırılması şeklinde bir uygulama mevcut değildi. Kölelere makul davranılması dinin emri idi. Bu arada zaman zaman çıkan fermanlarla, meselâ 17 Kasım 1864 tarihinde böyle bir ferman çıkmıştır. Kölelere darp ve işkence yapılmaması,

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

böyle bir fiilin meydana gelmesi halinde sahip ve failinin ceza göreceği belirtilmekteydi. Ayrıca bir kimse darp ve işkence ile kölenin bir uzvunu sakat ederse kanunen göreceği cezadan başka, artık o kölenin sahibiyile alakası kalmayacak ve kendisi hür kabul edilecekti.<sup>184</sup>

Kölelerin, özellikle de cariyelerin duygu dünyalarına yönelik kapsamlı araştırmalara ihtiyaç olmakla birlikte burada ilgi çekici bir değerlendirmeyi aktarmakla yetineceğiz: "Cariyeler, zannolunduğu gibi, bedbaht değillerdi. Yiyecekleri, giyecekleri hanımlarınkilere yakındı. Her suretle iyi muamele görürlerdi. Sert efendilere tesadüf eder ve memnun olmazlarsa diğer birine satılmasını teklif eder, arzusu yerine getirilmediği takdirde kaçarak kendini sattırırdı. Kaçarken bir şey çalmaz, yanına yalnız çamaşır alırdı. Kaçtığına alamet olarak çıktığı kapının veya aştığı duvarın yanında terliklerini bırakırdı. Sığındığı esirci gelip cariyenin kendisinde olduğunu haber verirdi. Bununla beraber bunların arasında kıskançlık yüzünden hırpalananlar da bulunurdu".<sup>185</sup> Hayırsever ev sahiplerine rastlayan cariyelerin belirli bir yaşa geldiğinde her türlü masrafı efendisi tarafından karşılanarak münasip biriyle evlendirildiği, mal-mülk sahibi yapıldığı sıkça rastlanmakta, hatta bu şekilde yuva kuran cariyelerin sonraki zamanlarda da sahibelerinden ayrılmadığı görülmekteydi.<sup>186</sup>

Dünya ticaretinin önemli bir noktasında bulunan Osmanlı Devleti'nde köle ticareti lüks sayılabilen, talep yüksekliği fazla olan bir niteliğe sahipti. Kölelere olan yüksek talep, ihtiyacını İstanbul dışından temin eden saraydan değil de, yönetime mensup üst düzeydeki görevliler ile zengin hanedanlardan kaynaklanmaktaydı. Köle temin etmeye yönelik korsanlık ve eşkıyalık hareketleri, çoğunlukla Osmanlı toprakları dışında kalan ve Türkçe bilmeyen insanların yaşadıkları Kafkasya, Kuzey Afrika'nın iç bölgeleri ile Avrupa memleketlerinde gerçekleştiriliyordu. Bilhassa Etiyopya, Sudan, Çad tarafları tüccarların köle edinmeyi amaçlayan akınlarına sahne olmaktaydı.<sup>187</sup> Köle ticaretinin yoğun olduğu dönemlerde onların eğitimi önem kazanmıştı. Tüccarlar küçük yaşta alınan çocukları eğittikten ve çeşitli bilgi ve marifetler kazandırdıktan sonra yüklü meblağlar karşılığında satılmaktaydılar. Cariyelere okuma yazma, şiir ve edebiyat, musiki ve dans, dikiş ve nakış, ev idaresi gibi bilgiler öğretilirdi.

Köle ticareti yapılırken yer yer hür asıllı olan insanların köle ve cariyeye diye satılması gibi kanunsuz hadiseler de rastlanmaktaydı. Hukuken "hür insanın satışı geçersiz olduğu gibi hürriyeti bir şarta bağlanmış kölenin de satışı geçersiz" idi. Hürriyet kutsal bir hak olarak benimsenmiş olduğundan bir insanın ancak savaş veya köle ana-babanın çocuğu olmak gibi bir sebeple bu hakkını yitireceği vurgulanmaktaydı. Müslüman olsun olmasın Osmanlı vatandaşlarının, hatta devletin güvenliği altında ticaret veya benzeri nedenlerle ülkede bulunan yabancıların dahi köle edinilmesi yasaktı. Osmanlı Devleti'nin savaş halinde olmadığı bir devletin vatandaşı olan ve hür bir ana-babanın çocuğu olduğunu kadı huzurunda ispatlayan herkes hür sayılmaktaydı. Satış yoluyla birkaç defa el değıştirse de bu gerçek değışmezdi. 1860'lı yıllarda Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkeslerin yerli Müslümanların çocuklarını kaçırap sattıkları yolunda şikâyetlerin artması üzerine hükümet işin üzerinde daha ciddî durmak lüzumunu hissetti. Uygulanması bir süre ihmal edilen hür olanların köle olarak satılmasını önlemeye yönelik tedbirler daha titizlikle takip edilmeye başlandı. Buna paralel olarak muhtelif tarihli hükümet kararlarında böyleleri ile ilgili satış işlemlerinin geçersizliği vurgulandı. Osmanlı Devleti'nin bakışını etkileyici biçimde anlatan 1867 yılına ait bir arz tezkeresinde, "hürriyet" in Osmanlı tebaasından olmanın en kıymetli yönü olduğu vurgulanmaktaydı.<sup>188</sup> İslâm hukukunun bu bağlayıcı hükümleri sebebiyle devlet, hür asıllı olup esir tüccarları tarafından kaçırılarak haksız şekilde satılmak istenenleri tespit ettiğinde sorumluları cezalandırmakta ve kaçırılanları ailelerine teslim

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

etmekteydi.<sup>189</sup>

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıla gelinceye kadar köle ticaretine pek fazla müdahale etmediği, fakat Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden itibaren bu konuda bir takım tavır değişiklikleri içine girdiği görülmektedir. XIX. yüzyıl başlarından itibaren Avrupa'da zenci köle ticaretine gösterilen tepkiler, Osmanlı hükümetlerini de benzer tedbirlere yöneltti. Nitekim 1847 yılında yayınlanan bir fermanla "zenci köle ticaretinin yasak olduğu" bütün ülkeye ilan edildi. Buna paralel olarak İstanbul'da bulunan esir pazarı da kapatıldı. Yalnız bu tedbir sadece Afrika'dan getirilen zencileri kapsamaktaydı. Sonraki tarihlerde bu yasak kapsamına Çerkes ve Gürcü köle ticaretinin de alındığı görülmektedir.<sup>190</sup> Köle ticaretinin kesin şekilde yasaklanmasına yönelik tedbirler çok daha sonraları, yani XIX. yüzyılın sonlarında tekrar gündeme gelmiş, dünyadaki genel eğilime paralel olarak Osmanlı Devleti de kölelerin ticarî mal gibi görülmesini yasaklayan uluslararası antlaşmalara katılmıştır. Bütün bunlara karşılık köle alım satımı gizlice, oldukça sınırlı düzeyde kalmak üzere II. Meşrutiyetin ilanına kadar sürmüştü. Nihayet 27 Ekim 1909 tarihli kanunla her türlü köle alım-satımı kesin şekilde yasaklanmıştır.<sup>191</sup>

## Nüfus Hareketleri

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl başlarında artık yeni bir vergi, askerlik ve yönetim düzeni ihtiyacı hissedilmeye başlayınca, ister istemez bunlara temel olacak yeni sayım sistemlerine de ilgi duymaya başladı. Bu anlamda ilk sayım için 1830'da, özel bir meclis oluşturuldu. Ancak sayım işlemi ülkenin sadece belli bir bölümünde gerçekleştirilebildi (Anadolu, Karaman, Adana, Sivas, Trabzon, Kars, Çıldır, Cezâir-i Bahr-i Sefid, Rumeli ve Silistre). Bu sayımda yalnız erkek nüfus sayılmış, din esasına dayalı olarak kabaca etnik özellikleri ve iş-güç durumları belirlenmiştir. Buna göre Anadolu ve Rumeli'deki erkek nüfusun toplamı 7.5 milyon idi.<sup>192</sup>

Tanzimat'tan sonra özellikle devletin yönetim sisteminin yenilenmesi yolundaki çabalar, idarî, malî ve askerî teşkilâtların kurulması nüfus sayımının önemini yeniden gündeme getirmiştir. 1843'te ordunun yeniden teşkilâtlanmasına esas olmak maksadıyla erkek Müslümanlarla cizye mükellefi olan gayrimüslimlerin tespiti kararlaştırıldı. Ancak sayımlar birçok yerde tepkiler ve direnişler ile karşılandı. Bundan dolayı bazı yerlerde sayım yapılamazken bir kısım yerlerde de gerçek nüfus tespit edilemedi. Bazı eksikliklerine rağmen 1844'te ülkenin genel nüfusu 35.350.000 civarında idi. Avrupa'daki Osmanlı nüfusu 15.500.000, Asya'daki 16.050.000, Afrika'daki 3.800.000 idi. Yazılamayan nüfusla birlikte toplam nüfusun varacağı miktar tahminen 45-50 milyon civarında kabul edilebilir. Tanzimat yıllarında nüfus işleriyle meşgul olan Ceride Nezaretine bağlı olarak eyalet ve sancaklarda nüfus nazırları, kazalarda nüfus memurları görevlendirildi.

Ülkede yaşayan gruplar içerisinde, mecburî askerlik dolayısıyla Müslümanların sayımı gayrimüslimlere nazaran en iyi tutulan kayıtlardı. Gayrimüslimlerin nüfus kayıtları da patrikhanelere bağlı kiliseler tarafından tutulmaktaydı. Patriklik tarafından temin edilen istatistikî bilgiler açıkça, kilise görevlileri tarafından muhafaza edilen vaftiz ve ölüm kayıtlarına dayanmaktaydı. Bu kayıtlar, kilise kanununa göre vaftiz edilen, evlendirilen ve cenaze töreni yapılanlar için tutulurdu. Ayrıca patriğin, kilise vergisi koymak ve her bölgedeki dinî ve benzeri toplantılar için cemaatinin nüfusunu bilmek istediği görülmektedir.<sup>193</sup>

Modern anlamda kadın-erkek bütün nüfusun kaydedildiği ilk sayım 1882'de yapılmaya

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

başlandı ve 1890'da tamamlandı. Bu sayım sırasında bütün nüfusun sicile kaydedilmesini temin etmek maksadıyla önemli bir yenilik getirilerek sicile yazılan herkese birer nüfus tezkeresi verildi. Bundan böyle devletle olan her türlü muamelede bu tezkerenin gösterilmesi zorunluluğu getirildi. Kaydolmayanlar için ayrıca para ve hapis cezası öngörüldü. Sayım sonuçları 1893'te ilan edildi. Buna göre ülkede toplam 17.388.662 kişi yaşıyordu. Bu rakam bütün vilâyetleri ihtiva etmemekteydi. Muhtelif sebeplerle Girit, Hicaz, Yemen gibi bazı yerlerde sayımlar yapılamamıştı. Bazı yerlerde ise nüfusun küçümsemeyecek ölçüde kaydedilemediği anlaşılmaktadır. Nitekim sayım yapılan vilâyetlerin toplam nüfusu 1897 yılında 19.050.307 olarak verilirken diğer yerlerin tahmini rakamları da ilave edildiğinde toplam nüfusun 32.206.854 olduğu devlet tarafından yayımlanan resmî istatistikte yer almaktadır. Bu demektir ki, hâlâ nüfusun çok önemli bir kısmının sayımı yapılabilmemiş değildi. Aynı verilere göre ülkenin yüzölçümü 3.272.354 km<sup>2</sup> olup nüfus yoğunluğu 9.84'tü.<sup>194</sup>

Nüfus sayımlarına ait bu rakamları değerlendirerek ülkedeki nüfus hareketleri tespit edilirken ortaya çıkan savaşlar dolayısıyla bir kısım toprakların elden çıktığını unutmamak gerekir. Öte yandan özellikle 1774 yılından itibaren kaybedilen topraklardan büyük ölçüde göç hareketlerinin yapıldığı da hatırlanmalıdır. Rusya'nın güneye doğru yayılışı ile birlikte Kırım, Kafkasya, Besarabya taraflarından; Yunanistan'ın bağımsızlığı elde etmesiyle Mora'dan; daha sonra Sırbistan, Karadağ, Romanya ve nihayet Batı Trakya ve Ege adalarından çok sayıda insan merkezi bölgelere doğru göç etmek mecburiyetinde kalmıştı. Bu göçmenlerin tamamı Türk-İslâm unsuru değildi. Ruslardan kaçan Hıristiyan Gürcüler, Malakanlar, Yahudiler, Macarlar ve Polonyalılar da iltica etmekteydiler. Sadece 1856-1876 yılları arasında 1-1.2 milyon civarında göçmenin ülkeye girdiği söylenebilir. Resmî rakamlara göre 1877-1897 yılları arasında gelen muhacirlerin toplam sayısı 1.015.015'dir.<sup>195</sup>

Bu arada Osmanlı Devleti'nden bilhassa XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Amerika'ya ve diğer Avrupa ülkelerine yapılan göçler de dikkat çekmektedir. Özellikle göç edenlerin gayrimüslim olduğu görülmektedir. Rusya'nın ise XIX. yüzyılın başından itibaren Türkiye'deki gayrimüslimleri yani Rum, Bulgar ve Ermeni nüfusu Rusya'ya göçürmeye çalıştığını biliyoruz. Böylelikle Osmanlı nüfusunu azaltıp Kırım ve Kafkasya'dan Türkiye'ye göç ettirilen Müslümanların yerine gayrimüslim nüfusu yerleştirmek istemekteydi. Bunda da önemli ölçüde başarılı olmuştu. Ülke içinde de köyden kente, küçük şehirlerden büyük şehirlere doğru bir göç hareketi meydana gelmişti. Bütün bunlar Osmanlı Devleti'ndeki nüfus hareketlerini yakından etkilemiştir. 1907 ve 1914 yıllarında yeni sayımlar yapıldı. Bir karşılaştırma imkânı sağlaması için son üç sayımda ortaya çıkan rakamları veriyoruz. Yalnız her tarafta sayım yapılamadığı, sayım yapılan yerlerde dahi eksiklikler olduğu ve üç tarih arasında elden çıkan yerlerin bulunduğu hatırdan tutulmalıdır. Buna göre son üç sayımda ülkedeki etnik ve dini yapı şöyle idi:<sup>196</sup>

Dini-Etnik Grup	1893	1907	1914
Müslüman	12.587.137	15.508.753	15.044.846
Rum	2.332.191	2.852.812	1.792.206
Ermeni	1.001.465	1.120.748	1.294.831
Yahudi	187,106	253,435	187,073
Bulgar	817,735	761,530	14,908
Ecnebi	235,983	197,760	-
Diğer	230,045	189,592	186,152
TOPLAM	17.391.662	20.884.630	18.520.016

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

Nüfus artışını olumsuz yönde etkileyen en önemli unsur sağlık hizmetlerindeki yetersizlikti. Bu konuda modern tıbbın imkânlarının yaygın olarak halkın hizmetine sunulabildiğini söylemek mümkün değil. Büyük çapta insanın hayatını kaybetmesine sebep olan veba, kolera, sıtma gibi salgınlarla sık sık karşılaşılmaktaydı.<sup>197</sup> Buna karşılık modern şekilde karantina hizmetlerini yürütmek üzere Meclis-i Tahaffuz'un kuruluşu 1838 gibi geç bir tarihte söz konusu olabildi. O zamana kadar sağlık hizmetlerinin kamu görevi sayılması tarzında bir anlayış yoktu. Halbuki salgın hastalıklarla mücadele geniş teşkilâta sahip, elemanları iyi eğitilmiş kurumlarla mümkün olabilirdi. Böyle bir mekanizmanın olmayışı yüzünden ortalama ömür 40 yaşın altındaydı. Tereke defterleri incelendiğinde ölenlerin çocuklarının çok büyük çoğunluğunun "sagir" ve "sagire" olması bunu göstermektedir.

Tanzimat yıllarından sonra, diğer birçok konuda olduğu gibi, bu tür hizmetlerin doğrudan devlet bütçesinden karşılanması benimsendi. Başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerde modern ölçülere uygun sivil ve askerî hastahaneler inşa edildi.<sup>198</sup> Buralara Tıbbiye'den mezun olan doktorlar ile diğer görevliler atandı. Zaman zaman düzenlenen aşı kampanyaları,<sup>199</sup> gazete ve dergilerde sağlık ile ilgili olarak doktorlar tarafından verilen bilgiler<sup>200</sup> genel anlamda yararlı sonuçlar doğurdu, ancak yetersiz idi. Buna rağmen özellikle II. Abdülhamid Devri'nde hızlandırılan yatırımlar neticesinde 1897'de ülke çapında toplam 3.289 yataklı 88 hastahane olup buralarda 169 tabip ve cerrah, 31 rahibe, 175 memur, 547 hademe ve diğer görevli bulunmaktaydı.<sup>201</sup>

## Sonuç

Yapılan reformlar sayesinde Osmanlı Devleti'nin son günlerinde, yüz yıl öncesine nazaran pek çok bakımdan değişmiş bir toplum yapısı ortaya çıkmıştı. Hiçbir hükümetin plânlayamayacağı bir değişimdi bu. Toplum denilen organizmanın kendi mantığı içerisinde geçirdiği gelişme, değişme, yenileşme sonucunda; değer yargılarında, dünya görüşünde, tavır ve tutumlarda eskiden epeyce farklılaşmış bir sivil hayat ortaya çıkmış idi. Türk yönetici ve aydınları devletin ve toplumun yenileşmesi için yaptıkları mücadelenin, belki hayal edilen sonuçlarını göremedi. Ülkeyi kurtarmak için yapılan çalışmalarla, toprakların çok büyük kısmının kaybedilmesini, sayısız muhacirin yurtlarını bırakıp Anadolu'ya doğru çekilişini, bu sırada son derece dramatik hadiselerin cereyan etmesini önleyemediler. Bu yüzden yenileşmek, çağa ayak uydurmak uğrunda yapılanlar çoğu zaman "başarısızlık" olarak nitelendirildi. Ancak bu yenilikler yapılmıyaydı toplumun hangi noktaya varacağı çoğu zaman düşünülmemektedir. Belki Tanzimat aydınları veya sonrakiler arzu ettiklerini elde edemediler. Bu dönemde yapılan yeniliklerle Osmanlı Devleti, batı ülkelerinin seviyesine ulaşamadı, fakat bulunduğu coğrafyada yine de elde ettiği başarılarla örneklik teşkil etti. Tanzimat'ın ilk ilan edildiği yıllarla kıyaslandığında, yüzyılın sonuna doğru, yapılan kalkınma hareketlerinin gittikçe daha fazla yoğunluk kazandığı bir gerçektir.

Üstelik bu dönemde yapılanlar ve elde edilen tecrübeler, sadece Türkiye'nin değil, bütünüyle Ortadoğu'nun yeniden yapılanmasında kullanıldı.<sup>202</sup> Gerçekten de Batı, İslâm dünyasını modernizm, bilim, teknoloji, endüstri, şehirleşme ve hatta kültürel değerleriyle yenilgiye uğrattı. Bu yüzden yenilikçi akımların çoğu, sömürgecilerle mücadele etmek için onların silahını yani "modernleşme"yi kullanmayı tercih ettiler. Böylece batıcılar da, batı hegemonyasından kurtulmak için çalışanlar da modernizmi benimsemiş oldular. Tıpkı Türkiye'de olduğu gibi, Ortadoğu'nun diğer memleketlerinde de siyasî hareketler reformizm, liberalizm ve bilimsel sekülerizmi aynı şekilde kullandılar: Hürriyet, demokrasi, anayasa, parlamenter sistem, çok partili düzen, eğitim, şehirleşme, endüstrileşme, bilim, teknoloji gibi. Buralardaki siyasî eğilimleri birbirinden farklı kılan hedefleri değildi, hareket



# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

noktaları ve yolları idi.<sup>203</sup>

Doç. Dr. Abdullah SAYDAM

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi / Türkiye

**Alıntı Kaynağı:** Türkler, Cilt: 13 Sayfa: 847-886

## DİPNOTLAR

1. Yaşar Yücel, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, Ankara, 1988, s. 88-89.
2. Koçi Bey Risâlesi, Sadeleştiren: Zuhuri Danişman, Ankara, 1985, s. 77.
3. Yücel, Kaynaklar, s. 91-92.
4. II. Mahmud'un topladığı Devlet Şurasının reisine atfedilen sözlerde şöyle denilmektedir: "Her şeyi birden yapamayız. Ne kadar çok itikadât-ı batıla ve âdât-ı kadimeye galebe çalmağa mecbur olduğumuzu bilseniz. Milletimize adeta yeni bir lisan öğretmek kadar müşkül bir vazife karşısındayız. "Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Tanzimat'ta İçtimaî Hayat", Tanzimat, Ankara, 1940, s. 630.
5. Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul, 1978, s. 17-18.
6. Geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, "Tanzimat Bürokratları ve Metternich", Prof. Fehmi Yavuz'a Armağan, Ankara, 1983, s. 361-367.
7. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Rhoads Murphey, "The Ottoman Attitude Towards the adoption of Western Technology: The Role of the Efrencî Technicians in civil and Military Applications", Contributions a l'histoire Economique et Sociale de L'Empire Ottoman, Turcica, III, Louvain, 1983, s. 286-298.
8. Kuruluş ve yükselme devri âlimleri sadece kendi ürettikleri bilgilerle yetinmemişler, gerek doğuda gerekse batıda bu konularla ilgili kitapları temin ve tercüme etmeye çalışmışlardır. Bu durumu sınır boylarındaki Osmanlı aydınlarının gözlemlediklerini ve yazılarında uyarıcı ifadeler kullandıklarını görmekteyiz. Nitekim teknolojiye ilerlemeler, Bosnalı bir âlim olan Hasan Kâfî'nin (1544-1616) eserinde söz konusu edilmekte ve özetle şunlar söylenmektedir: Elli yıldır Hırvatistan bölgesinde tecrübe edildiğine göre düşmanlar her defasında yeni bir silah ihdâs ederek, toplar, tüfekler kullanmaktadırlar ve Osmanlılara karşı galebe çalmaktadırlar. Şayet Osmanlılar da benzer silahları kullanırlarsa zafer kazanabileceklerdir. Halbuki askerlerin o türlü silah üretmek için herhangi bir gayretleri bahis konusu değildir. Mehmet İpşirli, "Hasan Kâfî el-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-Hikem fî Nizâmî'l-Âlem", Tarih Enstitüsü Dergisi, 10-11 (1979-1980), s. 268-269. Ayrıca bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Döneminde Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat, Ankara, 1992, s. 336-337.
9. Erik Jan Zürcher, Modern Türkiye'nin Tarihi, İstanbul, 1996, s. 71.
10. Bektaşîler, nefretlerinden dolayı II. Mahmud'un tuğrasının bulunduğu sikkelere ve padişahın türbesine tükürürlerdi. İlber Ortaylı, "Tarikatlar ve Tanzimat Yönetimi", OTAM, 6 (1995), s. 287.
11. 1837 yılında II. Mahmud, yeni üniformasıyla Galata Köprüsü'nden geçerken Şeyh Saçlı adlı bir derviş "Gâvur padişah, Cenab-ı hak senden ettiğin küfrün hesabını soracaktır. Sen İslâmiyeti tahrip ve lâneti peygamberîyi cümlemiz üzerine celbediyorsun" diyerek bazı kesimlerde mevcut olan hoşnutsuzluğa tercüman olmuştu. Ahmet Rasim, İstibdattan Hakimiyet-i Milliyeye, I, İstanbul, 1924, s. 179.
12. İrfan Gündüz, Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri, İstanbul, 1989, s. 150-151.
13. Fındıkoğlu, "Tanzimat'ta İçtimaî Hayat", s. 621.
14. Meclislerin teşekkülü, seçim ve çalışma usulleri hk. geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği, İstanbul, 1985.
15. Ahmet Cevat Eren, "Tanzimat", İslâm Ansiklopedisi, XI, İstanbul, 1970, s. 718.
16. Sabri Esat Siyavuşgil, "Tanzimat'ın Fransız Efkâr-ı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler", Tanzimat, I, Ankara, 1940, s. 751.

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

17. Engelhardt, Tanzimat ve Türkiye, Türkçesi: Ali Reşad, Yayına haz. Akın Bedirhan, İstanbul, 1999, s. 56, 57. Sonraki yıllarda Fuad Paşa'nın Fransız elçisine "Bize suflörlük ediniz, fakat sahneyi ve rollerin icrasını bize bırakınız" demesine rağmen, Ortaylı'nın belirttiği gibi; "Tanzimat Dönemi'nin devlet adamlarını, Britanya sefiri veya Fransa sefaretinden talimat alan yöneticiler olarak değerlendiremeyiz." İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul, 1983, s. 80.
18. Stefanos Yerasimos, Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Türkçesi: Babür Kuzucu, II, İstanbul, 1980, s. 49. Tanzimat yıllarında, özellikle de Kırım savaşı sonrası İngilizlerin İstanbul'da daha etkili oldukları görülmektedir. Fransız Büyükelçisi Thouvenel'in yeğeni Durand De Fontmagne; "Herkes İngilizlerin bir adım önde yürümesine göz yumuyor" diyerek buna meydan verilmesine kendi ülkesi adına hayıflanmaktaydı. Durand De Fontmagne, Kırım Harbi Sonrasında İstanbul, Çev.: Gülçiçek Soy Türk, İstanbul, 1977, s. 82.
19. Zürcher, Modernleşen Türkiye, s. 102; Nejat Göyünç, "Tanzimat'a Yönelik Eleştiriler", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Ankara, 1994, s. 105-111.
20. Tevfik Çavdar, Türk Demokrasi Tarihi, Ankara, 1995, s. 22.
21. Bu yorumu desteklemek üzere Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908)", Türkiye Tarihi, III, İstanbul, 1995, s. 125'te Fuad Paşa'nın şu sözlerini aktarmaktadır: "Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet (padişah) cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hasıl etmeye imkân yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir".
22. Roderic H. Davidson, Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876), Çev. O. Akınhay, I, İstanbul, 1997, s. 19.
23. Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, İstanbul, 1987, s. 173.
24. Bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868), Ankara, 1994; Ali Akyıldız, Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, İstanbul, 1993; Carter V. Findley, Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform, Çev. L. Boyacı, İ. Akyol, İstanbul, 1994.
25. "Akli başında Türkler, ülkenin nelere ihtiyacı olduğunu, neyin gereksiz ve israf olduğunu çok iyi biliyorlar, ancak ani bir değişimin imkânsızlığını da kabul ediyorlar." De Fontmagne, İstanbul, s. 47.
26. Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, I-II, İstanbul, 1977, s. 414. Aynı bakış açısı sonraki yıllarda muhtelif vesilelerle tekrar edilmişti. 1868'de Sultan Abdülaziz, Şura-yı Devlet'teki açış nutkunda bizzat; "Hangi mezhepde bulunursa bulunsunlar bütün tebaam aynı vatanın evlâdıdır" demişti. Halil İnalçık, Tanzimat ve Bulgar Meselesi, İstanbul, 1992, s. 3 (not: 1). 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasî'nin 8. maddesinde "Devlet-i Osmaniye tâbiyetinde bulunan efrâdın cümlesine herhangi din ve mezhepden olurlarsa olsunlar bilâ-istisna Osmanlı tabir olunur" denilmektedir. Suna Kili, Osmanlı ve Türk Anayasaları, İstanbul, 1980, s. 2.
27. Enver Ziya Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları Nizam-ı Cedit, Ankara, 1988, s. 103.
28. Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1982, s. 121. Devrin önde gelen düşünürlerinden olan Sadık Rifat Paşa'nın muhtelif konulardaki görüşleri Müntehebât-ı Âsâr adlı eserde toplanmıştır. Ayrıca onun hakkında bkz. Ali Fuad Türkgeldi, "Ricâl-i Tanzimat'tan Sadık Rifat Paşa", Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, 1 (1927), s. 1-15. Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, Sadeleştiren: Enver Koray, Ankara, 1985, s. 96-109; Ahmed Güner Sayar, Osmanlı İktisadî Düşüncesinin Çağdaşlaşması, İstanbul, 1986, s. 217-235.
29. İnalçık, Tanzimat ve Bulgar Meselesi, s. 4.
30. İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi, İstanbul, 1996, s. 362.
31. A. Şeref, Tarih Musahabeleri, s. 59.
32. Reşid Paşa'nın bu konuda padişaha sunduğu lâyiha'nın tam metni Ahmet Cevdet Paşa, Tezâkir, Yayınlayan: Cavit Baysun, I, Ankara, 1986, s. 76-82'de yer almaktadır.
33. Fermana yönelik diğer tepkiler için bkz. Tezâkir, I, s. 68-89. Maraş'ta Müslüman halk; "Böyle fermanı paşa ketm ve ihfâ ederek ahkâmını reyaya bildirmemeliydi" demişlerdi. Ayrıca devlete olan bazı yükümlülüklerini yerine getirmeyeceklerini dahi ilan etmişler, mesele ancak kuvvet yoluyla halledilebilmişti. Bkz. Ufuk Gülsoy, "1856 İslahat Fermanı'na Tepkiler ve Maraş Olayları", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul, 1991, s. 443-458.

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

34. Bilâl Şimşir, Osmanlı Ermenileri, Türkçesi: Ş. Orel, İstanbul, 1986, s. 13 vd.
35. Tanpınar, Türk Edebiyatı Tarihi, s. 78-79; Fındıkoğlu, "İçtimaî Hayat", s. 634.
36. Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri-Bildiriler-, Ankara, 1994, s. 13-23, s. 14 vd.; Bilâl Eryılmaz, Osmanlı Devletinde Millet Sistemi, İstanbul, 1992, s. 34-35.
37. Gülnihal Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, Ankara, 1989, s. 42.
38. Nisan 1835'te yasak getirilmiş, Mısır ve Şam taraflarında aykırı davranışlar olduğundan Nisan 1839 sonlarında tembihleyici yeni ferman çıkarılmıştı. Ahmet Refik, Onüçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı (1786-1882), İstanbul, 1988, s. 31-33. Yasak 1844'te kaldırıldı. Bozkurt, Gayrimüslim, s. 130-131. Aynı yıl irtidâd edenlerin de idamı yasaklandı. Kaynar, Mustafa Reşit Paşa, s. 556-569. Ayrıca bkz. Saydam, "Trabzon Şer'iye Sicillerindeki Fermanlara Göre Katolik Ermeniler ve Mezhep Değişirme Yasağı", Tarih ve Toplum, 202 (Ekim 2000), s. 4-10.
39. Eryılmaz, Millet Sistemi, s. 47.
40. 882'de Halep'te büyük bir deprem olunca, şehir ileri gelenleri kendilerinin beş yıl vergiden muaf tutulmaları için Fransız konsolosundan yardım istemekteydiler. Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", Beginnings of Modernization in the Middle East, The Nineteenth Century, Ed. William R. Polk and Richard L. Chambers, Chicago and London, 1968, s. 66-67.
41. Salahi R. Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı", Belleten, 213 (1991), s. 368. Müslüman halkın sahipsizliği konusunda İngiltere'nin Trabzon konsolosu Palgrave'in 30 Ocak 1868 tarihli raporunda şöyle demektedir: "Müslümanlar, merkezi, sorumsuz ve kesintisiz olarak süregelen İstanbul hükümetinde kesinlikle temsil edilmemektedirler. Burada Müslümanların çıkarlarını gözetebilecek ya da devletin yaptığı yanlışları gösterebilecekleri gerçekten bir kimse yoktur. Oysa Hıristiyanların hükümet merkezinde ve bütün imparatorlukta başvurabilecekleri birçok İstinaf Mahkemeleri, şikâyetlerini yapabilecekleri konsolos, yabancı memur, kimi kez de sefaretler vardır ve bunlar ellerindedir. Bunların yalnızca yaptıkları şikâyetler kaydedilmekle kalmayıp, şikâyet yapılmadığı zaman onlar adına uydurulanlar da hesaba geçirilmektedir. Bu gidişin öldürücü sonucu olarak bütün yük ilkin malî baskıdır. Bu Osmanlı gibi, eskiden beri merkezîleştirilmiş bir hükümet için normaldir. İkincisi yerel yönetim ve şahıs baskılarının ağır oluşu nedeniyledir. Bundan kaçınmaya olanak yoktur, zira zayıf ve dengesiz merkezde oturan bir kuvvetin ihmalinin vilâyetlerde yaratacağı ağırlık, Hıristiyanlara değil Müslümanlara çöker. Bu gerçek sebepten ötürü Müslümanların sesi duyulmamaktadır. Diğerlerinin ise binlerce ağız vardır." Şimşir, Ermeniler, s. 77.
42. Ahmet Cevdet Paşa, Ma'rûzât, Haz.: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul, 1980, s. 198.
43. Ma'rûzât, s. 199-200.
44. Yerasimos, Türkiye, II, s. 51.
45. Davidson, Reform, I, s. 57.
46. Bernard Lewis, Ortadoğu, Çev.: M. Harman, İstanbul, 1996, s. 228-229.
47. Kapitülasyonlara bizzat yabancı diplomatlar da hayret etmekteydiler. Meselâ Fransız Büyükelçisi Maurice Bompard, Türkiye'de yabancıların her konuda malî, idarî ve adlî hükümlerden kurtulduklarını ve ülke çapında adeta bağımsız bir sınıf teşkil ettiklerini ifade etmekteydi. Eduard Driault, Şark Meselesi, Çev.: Nâfiz, İstanbul, 1328, s. 500.
48. Gittikçe himaye sisteminden yararlanmanın bedeli artmış ve 1785'te yirmi yıl önceye nazaran 5 livreden 6. 000 livreye çıkmıştır. Sonyel, "Koruma Sistemi", s. 360.
49. Çağlar Keyder, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, İstanbul, 1993, s. 35.
50. Sonyel, "Koruma Sistemi", s. 360.
51. Bozkurt, Gayrimüslim, s. 140-141.
52. Sonyel, "Koruma Sistemi", s. 367. Yer yer sahte beratlarla, yabancı himayesine sahip olduklarını iddia edenlere rastlanmaktaydı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babıâli Evrak Odası, Mektubî Kalemî, 195/5.
53. Sonyel, "Koruma Sistemi", s. 364.
54. Zürcher, Modernleşen Türkiye, s. 76. Bir misâl olmak üzere 1217 (1802-1803) tarihinde Fransa elçi,

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

- konsoles, tercüman ve tacirlere verilen haklar ve himaye edilmelerine dair bkz. BOA, Kepeci Tasnifi, Amedî Defterleri Kalemî, 9/58.
- 55.Bozkurt, Gayrimüslim, s. 140.
- 56.Hourani, "Politics of Notables", s. 65.
- 57.Ali Fuad Türkgeldî, Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye, Yay. B. S. Baykal, Ankara, 1960, s. 115, 383. Meselâ İngiliz Albayı Churchill'in Şam'daki hareketleri Babîlî'yi oldukça rahatsız etmişti. BOA, İrade-Hariciye, 8728. Ayrıca bkz. Ali İhsan Bağış, Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Ankara, 1983, s. 87 vd.
- 58.Hourani, "Politics of Notables", s. 68.
- 59.Ma'rûzât, s. 196.
- 60.Hourani, "Politics of Notables", s. 66-67.
- 61.BOA, Hatt-ı Hümayun, 52880-G, J.
- 62.Bayram Kodaman, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Güneydoğu Anadolu'da Fransız Politikası", Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 6 (1992), s. 162.
- 63.Şimşir, Ermeniler, s. 77-78.
- 64.Fındıkoğlu, "İçtimaî Hayat", s. 625.
- 65.Suraiya Faroghi, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam-Ortaçağ'dan Yirminci Yüzyıla, Çev. Elif Kılıç, İstanbul, 1997, s. 43. Lewis, Ortadoğu, s. 251. Moltke şöyle demektedir: "Ermenilere aslında Hıristiyan Türkler demek mümkün, bu hâkim milletin âdetlerinden, hatta lisanından o kadar çok şey almışlar. Halbuki Rumlar kendi özelliklerini çok daha fazla muhafaza etmişler. Hıristiyan oldukları için dinleri tabîî onların ancak bir kadın almalarına müsaade ediyor. Fakat bu kadın hemen hemen Türk kadınları kadar gözden uzak kalıyor. Ermeni kadınları sokağa çıktıkları zaman onların da ancak gözleriyle burunlarının üst tarafı görülüyor." Helmuth von Moltke, Türkiye Mektupları, Çev.: Hayrullah Örs, İstanbul, 1969, s. 35.
- 66.Abdülaziz Bey, Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri-Toplum Hayatı, Haz. K. Arısan, D. Arısan Günay, İstanbul, 1995, s. 273.
- 67.Faroghi, Osmanlı Kültürü, s. 9.
- 68.Fındıkoğlu, "İçtimaî Hayat", s. 630-631.
- 69.Bkz. Nesimi Yazıcı, "İlk Türkçe Gazetemiz Takvim-i Vekâyi İle İlgili Bazı Düşünceler", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Ankara, 1990, s. 213-231.
- 70.Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, I, İstanbul, 1985, s. 71.
- 71.1850'de burada 5 Fransızca, 4 İtalyanca, 1 Rumca, 1 İbranîce gazete yayımlanmaktaydı. Ayrıca İzmir'de 2 Fransızca, 1 Rumca, 1 İbranîce, 1 Ermenice; Eflak'ta 1 Fransızca, Yaş'ta 2 Fransızca ve Sırbistan'da 6 İllirya dilinde gazete mevcuttu. Alpay Kabacalı, Türk Basınında Demokrasi, Ankara, 1994, s. 17.
- 72.Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev.: Metin Kıratlı, Ankara, 1993, s. 146-147.
- 73.Tevfik Çavdar, Türk Demokrasi Tarihi, Ankara, 1995, s. 33.
- 74.Bülent Varlık, "Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, I, İstanbul, 1985, s. 99-102.
- 75.Rekin Ertem, Elifbe'den Alfabe'ye, İstanbul, 1991, s. 319-320.
- 76.Çavdar, Demokrasi Tarihi, s. 27.
- 77.Çavdar, Demokrasi Tarihi, s. 28.
- 78.E. E. Ramsaur, Jön Türkler ve 1908 İhtilâli, Türkçesi: Nuran Yavuz, İstanbul, 1982, s. 20.
- 79.Bu tartışmalar hk. bkz. Peyami Safa, Türk İnkılabına Bakışlar, Ankara, 1981.
- 80.Berkes, Çağdaşlaşma, s. 193.

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

- 81.Recaizâde Ekrem, Araba Sevdası, Sadeleştiren: Mehmed Emin Agar, İstanbul, 1993; Ahmed Midhat Efendi, Felâton Bey ve Râkım Efendi, Yayına hazırlayan: Tacettin Şimşek, Ankara, 1997.
- 82.Tezâkir, IV, s. 220-221.
- 83."Bir aralık Mehmed Ali Paşa hanedanından pek çok paşalar ve beyler ve hanımlar Mısır'dan savuşup İstanbul'a döküldüler ve külliyele akçeler getirip bol-bol harc ederek istanbul süfehasına sû-i emsâl gösterdiler. Sefâhat vadisinde yeni çığırılar açtılar. " Tezâkir, I, s. 20. Mardin, Cevdet Paşa'nın bu eleştirilerini ideolojik yaklaşım olarak değerlendirerek şöyle demektedir: "İdeolojiler yalnız işlerin nasıl olması gerektiği noktasında ortaya çıkmaz. Bazan bir olayın tanımı bile ideolojik olabilir. Örneğin tahrif edilmiş bir sosyal gerçeğin tanımı. Böylece, Cevdet Paşa gibi bir tarihçi, Tanzimat devrindeki 'rezil' harcamalara dikkatimizi çekerse bu, ona kendi bakış açısından ötürü 'rezil' gelmiş olabilir. Cevdet Paşa bireysel müsrifliklere alışkın değildir. Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", Türkiye, Coğrafî ve Sosyal Araştırmalar, İstanbul, 1971, s. 413.
- 84.Yahya S. Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, İstanbul, 1994, 71.
- 85.Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri", Tanzimat, Ankara, 1940, s. 762.
- 86.XIX. yüzyılın meşhur şeyhlerinden olan Gümüşhanevî Ahmed Ziyâuddin Efendi, tasavvuf erbâbının cehalet, kusur ve kibirlerinden dert yanmaktaydı. Bu kesime yönelik ıslahat çalışmaları için bkz. İrfan Gündüz, Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri, İstanbul, 1989, s. 184-216.
- 87.Nazif Öztürk, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Ankara, 1995; John Robert Barnes, An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire, Leiden, 1987.
- 88.Dönemin eğitim alanındaki gelişmeleri için bkz. Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara, 1991.
- 89.Carter V. Findley, Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, Çev.: G. Ç. Güven, İstanbul, 1996, s. 148.
- 90.Nitekim Merzifon Amerikan Koleji'nin müdürü olan G. E. White, yazdığı bir mektupta; "Hıristiyanlara, şimdiye kadar görmüş oldukları zulümlere karşı, onların zekâtını ödeyecek bir ruh aşılmalıyız. Biz bunu şimdiye kadar yaptık ve başarılı da olduk" demektedir. Türk İstiklâl Harbi, İç Ayaklanmalar, VI, Ankara, 1974, s. 282-283. Bu okulda Pontusçu Rumlar sadece fizik, kimya değil silah kullanmayı ve siyasî meseleleri de öğreniyorlardı. Millî Mücadele yıllarında buranın tam anlamıyla bir cephanelik olduğu ortaya çıkmıştı. Pontus Meselesi, Ankara, 1337, s. 10 vd.
- 91.Osmanlı Devleti'nin İlk statistisk Yıllığı, 1897, Tarihi İstatistikler Dizisi, Haz.: T. Güran, Ankara, 1997, s. 139-141. Bir araştırmaya göre 1878'de İstanbul'da 22'si kızlar için olmak üzere toplam 105 Rum okulu vardı ve buralarda 12. 000 öğrenci eğitim görmekteydi. Findley, Kalemiyeden Mülkiyeye, s. 149. Ayrıca bkz. İknur Polat Haydaroglu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar, Ankara, 1990.
- 92.Cevdet Kudret, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Edebiyatı", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, II, İstanbul, 1985, s. 389.
- 93.Ertem, Elifbe'den Alfabe'ye, s. 332.
- 94.Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Sonra Dil Sorunu", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, II, İstanbul, 1985, s. 315.
- 95.Ali Akyıldız, "Tanzimat Döneminde Belgelerin Şekil, Dil ve Muhteva Yönünden Geçirdiği Bazı Değişiklikler", OA, XV (1995), s. 227.
- 96.Karal, "Dil Sorunu", s. 316. Dil ile ilgili tartışmalara yabancılar da ilgi göstermekteydiler. Tanzimat Fermanı'nı alkışlayan Fransız gazetelerinden biri şöyle diyordu: "Tanzimatın gerçekten verimli olabilmesi için, Müslüman tebaa ile Hıristiyan halk arasında bütün ayrılıkların kaldırılması ve konuşulan Türkçe ile yazı Türkçesi arasındaki ayrıntıları açıkça belirterek, aynı maksadın gerçekleştirilmesi için dilin de sadeleştirilmesi gerekir. " Aynı makale, s. 314.
- 97.Kili, Anayasalar, s. 2.
- 98.Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I, İstanbul, 1994, s. 619-625.
- 99.İngiliz Büyükelçiliği Başkâtibi David Urquart, Doğu'dakiler kadar kaliteli olmasa bile ucuz olan dokuma ürünleri ile lüks malların Türkiye pazarını ele geçireceğini ve buradaki halkın gittikçe yalnızca tarım ve hammadde ile uğraşmak durumunda kalacağını öngörmekteydi ki, zaman onu haklı çıkardı. Emine

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

- Kıray, Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İstanbul, 1993, s. 70-71.
100. Donald Quataert, Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, Çev.: T. Güney, İstanbul, 1999, s. 50 vd. Zanaatların direnişi hk. bkz Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913, İstanbul, 1994, s. 124-150. 1840'larda mühim bir tekstil merkezi olmasına karşılık bu tarihten sonra Şamlı üreticiler bir hayli güç durumlara düşmüşler, sektörde ancak 1860'lardan itibaren yeniden bir hareketlenme görülmüştür. Sherry Vatter, "Militant Textile Weavers in Damascus: Waged Artisans and the Ottoman Labor Movement, 1850, 1914", Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950, Ed. D. Quataert-E. J. Zürcher, New York, 1995, s. 36, 42-43.
101. Meselâ 1850'lerde İzmir'deki 18 fabrikadan 16'sı yabancılarla rekabeti zorlaştıran ağır vergiler yüzünden kapanmıştı. Quataert, İmalat Sektörü, s. 18. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den ithal ettiği pamuklu maddelerin kıymeti 1828'de 465 bin İngiliz lirasından 1831'de bir milyon 40 bin liraya çıkmıştır. 1847'den birkaç yıl öncesinde Bursa'da 25. 000 okka ipek sarf eden 1. 000 tezgâh var iken bu tarihte tezgâhların sayısı 75'i, harcadıkları ipek miktarı da 4. 000 okkayı geçmemekteydi. Ömer Celâl Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz", Tanzimat, Ankara, 1940, s. 425, 427.
102. Sayar, İktisadî Düşünce, s. 297-417'de geniş bilgi bulunmaktadır.
103. Rifat Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Ankara, 1988; Haydar Kazgan, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme, İstanbul, 1999; Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 639-649; Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", 150. Yılında Tanzimat, Ankara, 1992, s. 235-257.
104. Bayram Kodaman, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara, 1980, s. 287-296.
105. Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz", s. 436.
106. Donald Quataert, "The Workers of Selonica, 1850-1912", Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950, New York, 1995, s. 61.
107. Yüksel Akkaya, "XIX. Yüzyıl Sonunda Çukurova'da Sanayileşme ve Ücretli Emek", Toplum ve Bilim, 76 (Bahar 1998), s. 156.
108. Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikleri, Tarihi İstatistikler Dizisi, Haz.: A. Gündüz Ökçün, IV, Ankara, 1997, s. 14 (Tablo 1), 16 (Tablo 3).
109. Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara, 1970, s. 37, 116-117, 155.
110. Ömer L. Barkan, "Türk Toprak Hukukunda Tanzimat ve 1274/1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi", Tanzimat, I, Ankara, 1940, s. 321-421; Halil Cin, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, İstanbul, 1985, s. 249 vd.
111. Eldem, İktisadî Şartlar, s. 70.
112. Mim Kemal Öke, Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar, İstanbul, 1990, s. 41-44, 78-110, 137-143. Ayrıca bkz. Bayram Kodaman, Nedim İpek, "Yahudilerin Filistin'e Yerleşmeleriyle İlgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Layiha", Belleten, 219 (1993), s. 565-579.
113. Toprak kaybına rağmen 1830-1913 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin ihracatı cari fiyatlarla beş, sabit fiyatlarla on kat artmıştı ki, bu ihracatın %90'ı tarımsal ürünlerdi. Pamuk, Bağımlılık ve Büyüme, s. 94. Tarımdaki ilerlemeleri konu edinen bir rapor için bkz. Charles Issawi, The Economic History of Turkey, 1800-1914, Chicago and London, 1980, s. 229.
114. Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Tarım politikası (1839-1876)", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara, 1980, s. 273-274.
115. Emine Kıray, Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İstanbul, 1993, s. 173-174.
116. Cevdet Küçük, "Abdülaziz", DGA, I, s. 181.
117. Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Çev.: M. Harmancı, II, İstanbul, 1982, s. 280. Bu yolların bir kısmı valilerin gayretleriyle ve 1869 yılında da erkek nüfusa yol yapımında çalışma mükellefiyeti getirilmesiyle inşa edildi. Karal, Osmanlı Tarihi, VI, s. 262-263. Nitekim XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde İstanbul-Edirne, İstanbul-Bursa, İzmir-Aydın, Trabzon-Erzurum, Mersin-Adana-Konya yolları büyük ölçüde bitirilmişti. Musa Çadircı, Tanzimat Döneminde

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

- Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara, 1990, s. 298-301. Bir kısım yollar ise yabancı şirketlere ihale olunarak inşa edildi. Meselâ Doğu Akdeniz'in en işlek limanlarından olan Beyrut'u Şam'a bağlayan şosenin inşası, bir Fransız şirket tarafından 1857-1862 arasında yapılmıştı. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", s. 591.
118. Bağdat Demiryolunun kilometre güvencesi 15. 000 frank idi. Kilometre güvencesi birçok sancakların aşâr vergisi ile sağlanıyordu. Ancak çoğu zaman aşâr vergisi dahi bunu karşılayamıyordu. Meselâ Eskişehir-Konya yolunda 20 yılda (1889-1909) 1. 463. 000 lira tutarında aşâr toplanmışken, ödenen kilometre güvencesi 1. 765. 000 lirayı yani aşâr tutarının %121'ini oluşturuyordu. A. D. Novıçev, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi, Çev.: N. Dinçer, Ankara, 1979, s. 48.
119. Yerasimos, Türkiye, II, s. 524-525.
120. Eldem, İktisadi Şartlar, s. 156, 165.
121. Yerasimos, Türkiye, II, s. 964.
122. Meselâ Trabzon-Erzincan hattının yapım masrafının bir kısmını halk karşılamıştı. Takvim-i Vekâyi, Sayı 737, 746.
123. Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", 150. Yılında Tanzimat, Ankara, 1992, s. 204-205.
124. Kemal Beydilli, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve 'Mîrî Ticaret' Teşebbüsü", Belleten, 214 (1991), s. 687-755; Musa Çadircı, "II. Mahmud Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları", Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi (1071-1920), Ankara, 1980, s. 237-241. Çoğunluğu İstanbul'dan olmak üzere 1815'te toplam 151 tüccardan 104'u Rum, 15'i Ermeni, 11'i Yahudi, 4'ü Slav, 13'ü Arap, kalanı da diğer etnik topluluklardan idi. 1850-1861 yılları arasında ise toplam 340 Avrupa tüccarı mevcuttu. Bunların 158'i Rum, 114'ü Ermeni, 7'si Yahudi, 47'si Slav, 4'ü Arap idi. Bruce Masters, "The Sultan's Entrepreneurs: The Avrupa Tüccaris and the Hayriye Tüccaris in Syria", IJMES, 24 (1992), s. 581, 583 (Tablo 1).
125. Faroqhi, Osmanlı Kültürü, s. 56.
126. Sayar, İktisadî Düşünce, s. 216. Antlaşmanın uygulanması ve sonuçları hk. bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisadî İlişkileri, II, İstanbul, 1976.
127. Trabzon-İstanbul hattında çalışan Türk gemisi yükünü tamamen almadıkça başka gemilere izin verilmezdi. Zaruret halinde Nemçe gemilerine eşya yüklenmesi emredilmekteydi. BOA, Cevdet, İktisat, 1374, 1440; İrade, Dahiliye, 6170.
128. Issawi, Turkey, s. 152'de belirttiğine göre daha 1780'lerde Fransa'nın Akdeniz limanlarından Osmanlı sahillerine sefer yapan 150 gemi vardı.
129. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizikî Yapıya Etkileri", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara, 1980, s. 103-109.
130. Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", OA, IV (1984), s. 69-78.
131. Osmanlı hakimiyetinde bazı şehirlerin, özellikle de Arap kentlerinin önemini kaybettiği yolundaki iddialar doğru değil. Bağdat, Halep ve Kahire'nin surlarının yüzyıllarca onarılmaması şehre önem verilmediğinden değil, Osmanlı sayesinde korkacak bir şey olmadığındandı. Cezayir ve Tunus'ta Osmanlı dönemini kötüleyen Fransız tarihçiler, kendi sömürgelerini meşru kılmak için bu tarz ifadeler kullanmaktadırlar. Geniş bilgi için bkz. André Raymond, Osmanlı Döneminde Arap Kentleri, Çev. A. Berktaş, İstanbul, 1995, s. 15-17, 23-25.
132. Bir grup göçmenin Dobruca taraflarına yerleştirilmesi için çıkarılan talimata dair bkz. BOA, İrade, Dahiliye, 22622. Daha sonraları Mecidiye adını alan ve bugün Bulgaristan sınırları içerisinde bulunan kasabanın kuruluşunda bu hususlara dikkat olduğunu görmekteyiz. İrade, Dahiliye, 22844. Karpat, Kemal H., "Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye, 1856-1878", IJMES, III, 1 (1984-1985), s. 1-25; Saydam, "Tanzimat Devrinde Dobruca'da İskân Faaliyetleri", Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 7 (1992), s. 199-209.
133. Bununla ilgili olarak 1860 tarihli bir talimatnamede yer alan şu ifadeler hükümetin titizliğini göstermektedir: "(Göçmenlerin) sırf Hıristiyandan ibaret olan kurâyaya pek yakın olarak tavn ve iskân olundukları halde hüsn-ü imtizâç edemeyerek ileride hud'ayı mucib olacağı misüllü teba-ı gayr-ı müslimenin tevahhuşlarını dahi istilzâm edeceğinden bu dakikaya sarf-ı enzâr-ı dikkat olunarak mahzûr-u mezbûrdan vâreste olacak suretle tavn ve iskânlarına itinâ kılınacaktır". BOA, İrade,

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

Dahiliye, 30579, lef 2.

134. Buna dair çeşitli bilgiler için bkz. BOA, İrade, Dahiliye, 27766; Rûzname-i Cerîde-i Havâdis, Sayı 662, 679, 714; Tasvir-i Efkâr, Sayı: 391.
135. Meselâ Plevne-Rahova-Lofça-Sofya yolları üzerinde kurulan ve Aziziye adı verilen 500 hanelik yerleşim biriminin krokisi için bkz. BOA, İrade-Dahiliye, 31797. Benzeri oluşumlara başta İstanbul olmak üzere Selanik, Manastır, Bursa gibi diğer pek çok vilâyette rastlanmaktadır. Bkz. Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, Ed.: Paul Dumont, François Georgeon, İstanbul, 1996.
136. Cerîde-i Havâdis, Sayı 887. Bu nizamnameyle ilgili uygulamalar hakkında bkz. Kemal H. Karpat, Ottoman Population (1830-1914), Wisconsin, 1985, s. 62 vd.; B. Bülent Can, "Almanya'nın Türkiye'de Koloni Kurma Planları", Toplumsal Tarih, 8 (Ağustos 1994), s. 50-54.
137. Kodaman, İpek, "II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Layiha", s. 574.
138. BOA, Cevdet-Dahiliye, 6115, 6414, 7009, 10446. Ayrıca bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'-i Mürur ve Pasaport Nizamnamesi", Belgeler, 19 (1993) s. 169-183.
139. BOA, İrade-Dahiliye, 3347, Lef-6.
140. BOA, Kepeci Tasnifi, Sadaret Müteferrika Defteri, 9/714. Bu dönemdeki aşiret ve muhacir iskânlarında da kefâlet usulünün en geniş şekilde uygulandığına dair bkz. İrade-Meclis-i Vâlâ, 721, 6717; İrade-Dahiliye, 22622, 30174, 41519; Ayniyât Defteri, 1141, s. 297. Şer'îye sicillerinde kefilliğin nasıl kaydedildiğine dair iki örnek verelim: "Golonos mahallesinden Kaplanoğlu Yor veledi Haralanbo, Yane oğlu Yor kefâletiyle Kırım cânibine ruhsat verilmiştir. 7 Ramazan 1242. " Trabzon Şer'îye Sicilleri, 1953, s. 1/a. Bazı kayıtlarda ilgili kişinin tasviri de yapılmaktaydı. Meselâ: "Akçaabâd kazasına tâbi Pulathane mahallâtından Golonos mahallesinden orta boylu kumral bıyıklı kırk dört yaşında olan İlye veledi Yor zimmî ve oğlu 13 yaşında olan Sava veledi İlye zimmîyân hallâç tüccarından olup Asitâne'de dükkânı olmağla ticaret için gidüb gelmeğe kethüdaları Simyo veledi Panayut çorbacılar, İstodi veledi Pavli ve Agop kefâletleriyle, Asitâne'ye mürûrlarına izin şud. 7 Zilkade 1249. " Aynı yer, s. 55/b.
141. Bkz. Saydam, "Kamu Hizmeti Yaptırma ve Suçu Önleme Yöntemi Olarak Osmanlılarda Kefâlet usulü", Tarih ve Toplum, 164 (Ağustos 1997) s. 4-12.
142. Ortaylı, Yerel Yönetim Geleneği, s. 118-119.
143. Tuncer Baykara, "Tanzimatta Şehir ve Belediye", 150. Yılında Tanzimat, Ankara, 1992, s. 286-287.
144. Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi, s. 80.
145. De Fontmagne, İstanbul, s. 102, 109.
146. Paul Dumont, "Tanzimat Dönemi", Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Çev.: S. Tanilli, II, İstanbul, 1995, s. 99-103.
147. S. Shaw-E. K. Shaw, Osmanlı İmparatorluğu, II, s. 296.
148. Meselâ çoğunluğu Yahudi olan Selanik'teki hamallar loncasının son derece dayanışmacı olduğu, hatta XIX. yüzyılda taşıma hizmetlerinin modernleştirilmesi ve limanın yeniden inşası gibi hususlar söz konusu olduğunda işlerini kaybetmek endişesiyle bazı eylemlere katıldıkları görülmektedir. Quataert, "The Workers of Selonica", s. 59-60.
149. Vatter, "The Militant Weavers", s. 37.
150. XIX. yüzyılda da bazı sektörlerde modern makinelerin kullanılması, işsizliğe yol açacağı endişesiyle işçiler tarafından tepkiyle ve şiddetle karşılanmıştı. Bazı yerlerde makineler kırılmıştı. Meselâ 1839'da Slevne-Dobrijokeslov'da kadın işçiler makineleri kırdılar. 1851'de Samakov'da yine kadınlar bir makineyi kırmak için teşebbüse geçmişler, ancak kendilerine bu aletin bir daha kullanılmayacağı sözü verilince sakinleşmişlerdi. Mart 1908'de Uşak'ta halı dokumacılarının makineleri kırdıklarını görmekteyiz. Yavuz Selim Karakışla, "The Emergence of the Ottoman Industrial Working Class, 1839-1923", Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic, 1839-1950, New York, 1995, s. 20.
151. Issawi, Turkey, s. 50. Vatter, "The Militant Weavers", s. 39'da Şam'daki dokumacı kalfalarının ustalarıyla anlaşamayarak grevi âdet haline getirdiklerini ve çeşitli haklar elde etmek için sık sık bu yola başvurduklarını kaydetmek suretiyle bu tarihten önce de bazı grevlerin meydana gelmiş olabileceğini akla getirmektedir.



# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

152. Karakışla, "The Emergence", s. 20-25, 31.
153. Osmanlı Sanayii, s. 22 (Tablo 7).
154. Karakışla, "The Emergence", s. 26-27. Türk işçi hareketlerinde müstesna bir yeri bulunan Selanik'teki grevler ve sendika kurma faaliyetleri için de bkz. Quataert, "The Workers of Salonica", s. 71-74. Ayrıca Rum, Bulgar, Makedon, Ermeni ve Yahudilerin sosyalist hareketin gelişmesindeki rolleri hk. bkz. Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik, Der.: Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, Çev. M. Tunçay, İstanbul, 1995. Türkiye'deki işçilerin teşkilatlanması çalışmalarıyla bağlantılı olarak sosyalist hareketin genel tarihi için Mete Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925), İstanbul, 1991; Fethi Tevetoğlu, Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960), Ankara, 1967; Aclan Sayılğan, Türkiye'de Sol Akımlar (1871-1972), İstanbul, 1976.
155. Bkz. Muammer Demirel, İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri, Ankara, 1990.
156. İstanbul'da bu tür kuruluşların gelişmesine dair geniş bilgi için bkz. Ahmet N. Yücekök, İlder Turan, Mehmet Ö. Alkan, Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları, İstanbul, 1998.
157. Halil İnalçık, "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar", OA, VII-VII (1988), s. 33-54.
158. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Siyasal Değişme", Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim, İstanbul, (tarihsiz), s. 35.
159. Keyder, Devlet ve Sınıflar, s. 24.
160. BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ, 195 (Maliye Nâzırı'nın Sadaret'e gönderdiği tarihsiz yazı).
161. Saydam, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Adana Eyaletinin Sosyo-Ekonomik Yapısı Hakkında Bir Rapor", BTDD, 71 (Ocak 1991), s. 32-33.
162. Issawi, Turkey, s. 220-223.
163. Andrew G. Gould, "The Burning of the Tents: The Forcible Settlement of Nomads in Southern Anatolia", Humanist and Scholar, Essays in Honour of Andreas Tietze, ed. H. W. Lowry-D. Quataert, İstanbul, 1993, s. 77-78, 82.
164. Geniş bilgi için bkz. Ralph S. Hattox, Kahve ve Kahvehaneler, Çev.: N. Elhüseyni, İstanbul, 1998.
165. Abdülaziz Bey, Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri, s. 223-231.
166. Bkz. Abdülaziz Bey, Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri, s. 106-134.
167. Ayrıntılı bilgiler için bkz. Saydam, "Trabzon'da 'Gayri Resmî Nikâh'ın Doğurduğu Problemler ve Boşanma Davaları (1830-1844)", OA, XX (2000), s. 329-353; Saydam, "19. Yüzyılda Ailelerin Erken Yaşta Çocuk Evlendirme Geleneği: Beşikte Nikâh, Oyun Çağında Düğün", Tarih ve Toplum, 206 (Şubat 2001), s. 31-38.
168. M. Akif Aydın, "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihî Tekâmülü", Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, III, Ankara, 1992, s. 440.
169. "Hukuk-ı Aile Kararnamesi"nin metni için bkz. Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, III, Ankara, 1992, s. 1124-1150.
170. Bkz. BOA, İrade-Dahiliye, 14552, 14593, 31206.
171. Abdülaziz Bey, Âdet, Merasim ve Tabirler, s. 100-102.
172. Bazı aydınların bu konudaki görüşleri için bkz. Yahya Akyüz, "Tanzimat Döneminde Ailenin Eğitim Görevlerine İlişkin Yeni Görüşler", Aile Ansiklopedisi, II, Ankara, 1991, s. 439-445.
173. Bkz. Bayram Kodaman, "Tanzimat'tan Sonra Türk Kadını", Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 5 (1990), s. 146-158.
174. Maraş'ta iplik eğirme işi yaygın olarak kadınlar tarafından yapılmaktaydı. Hemen her evde kadın boş zamanında çıkırtığın başına oturarak iplik eğirmekte ve böylece aile bütçesine katkıda bulunmaktaydı. Quataert, İmalat Sektörü, s. 73. İzmir taraflarındaki bütün köylerde genç kızların nakış işlediği hk. bkz. s. 145. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Davas'ta 143 genç kız dokuma işinde çalışmaktaydı. Trabzonlu kadınlar ise pamuklu peştemal yaparak parça başına para kazanmaktaydılar, s. 146.
175. Vatter, "Militant Textile Weavers", s. 36-38.
176. Quataert, "The Workers of Salonica", s. 63, 71.

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

- 177.Vatter, "Militant Textile Weavers", s. 51-52.
- 178.Selanik'teki Musevi kız işçileri hemen hemen 15 yaşına kadar çalışmaktaydılar. Quataert, İmalat Sektörü, s. 88-89.
- 179.Ocak 1873'te İstanbul Tersanesinde çalışan kocalarının maaşlarının ödenmemesini protesto eden kadınların ellerindeki sopalarla bir hayli militanca davrandıkları görülmektedir. Karakışla, "The Emergence", s. 20-21.
- 180.Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı. s. 179.
- 181.Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", Türkiye, Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar, İstanbul, 1971, s. 419.
- 182.M. A. Ubucini, Osmanlı'da Modernleşme Sancısı (Lettress Sur La Turquie), Çev.: C. Aydın, İstanbul, 1998, s. 360-361.
- 183.Moltke, Türkiye Mektupları, s. 36. Bir Fransız gözetimci ise şunları yazmaktaydı:  
"Türkiye'de köle kelimesinin manası bizdekinden çok farklı. Haremde hizmetinde bulunanlara köle denmesi sizleri şaşırtmasın. Bu insanlar aslında esircilerden satın alınmış, ama öylesine hoş tutuluyor ve öylesine az iş yapıyorlar ki, gören genç kızların küçük yaşta aileye alınarak yetiştirilmesi, büyüyünce de aile içinde ya da dışında evlendirilesi manası alıyor." De Fontmagne, İstanbul, s. 245.
- 184.BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ, 22848, Lef-5.
- 185.Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, İstanbul, 1983, s. 260.
- 186.Abdülaziz Bey, Âdet, Merasim ve Tabirler, s. 134-136.
- 187.Ehud R. Toledano, Osmanlı Köle Ticareti (1840-1890), Çev. Y. H. Erdem, İstanbul, 1994, s. 14.
- 188.BOA, İrade, Meclis-i Mahsus, 1407.
- 189.1860'lı yıllardaki bazı örnekler için bkz. BOA, Ayniyat Defteri, 1141, s. 171, 174; 1136, s. 216, 221, 218, 244; Takvim-i Vekâyi, Sayı 756. Ayrıca bkz. Saydam, "Esir Pazarlarında Yasak Ticaret: Hür İnsanların Satılması", Toplumsal Tarih, 28 (1996), s. 43-49.
- 190.BOA, İrade, Hariciye, 5553.
- 191.Bkz. Toledano, Köle Ticareti, s. 186-206; Gülnihal Bozkurt, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti'nin Taraf Olduğu İki Devletler Arası Anlaşma", OTAM, 1 (1990), s. 45-77.
- 192.Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, Bildiriler, İstanbul, 1980, s. 81-106.
- 193.Justin McCarthy, Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus, Çev. İ. Gürsoy, Ankara, 1995, s. 8, 45-47.
- 194.İstatistik Yıllığı, 1897, s. 15, karşılaştı, s. 23.
- 195.İstatistik Yıllığı, 1897, s. 40.
- 196.Ayrıntılı cetveller için bkz. Karpat, Population, s. 122-190.
- 197.Ülke çapında önemli nüfus kaybına yol açan veba salgınları hk. bkz. Daniel Panzac, Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850), Çev.: S. Yılmaz, İstanbul, 1997.
- 198.Hatta büyük çaplı yol inşaatları olduğunda burada çalışacaklar için seyyar hastahaneler tesis edilmeye başlandı. Nitekim 1848'de Erzurum-Trabzon karayolu inşaatı sırasında üç çadırdan oluşan bir hastahane yapılmış, dört tabip, dört cerrah ve dört eczacı tayin olunmuştu. BOA, İrade, Dahiliye, 12891, Cevdet, Nafia, 2365, BEO, Sadaret Amedî Kalemî, 24/94.
- 199.Meselâ çiçek hastalığının yayılması üzerine çocukları aşılama ve hastalara bakmak üzere Tıbbiye mezunlarından Mahmud Yusuf Efendi 1864'te Samsun'a gönderilmişti. BOA, İrade, Meclis-i Vâlâ, 23171.
- 200.1864-1865 yıllarında Osmanlı Devleti'ne gelen göçmenler arasında kolera salgını başgösterince, salgının sebepleri ve korunma yolları hk. Umûr-u Sıhhiye-i Askeriye Meclisi Âzası Binbaşı Ali Raşid Bey tarafından kaleme alınan bir yazı Rûzname-i Cerîde-i Havâdis gazetesinin 215. sayısında (15 Rebiyülevvel 1282/8 Ağustos 1865) yayımlanmıştı.

# YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU

201. İstatistik Yıllığı, 1897, s. 51.

202. Buna dair geniş bilgi için bkz. M. E. Yapp, The Making of Modern Near East, London, 1994. İran'da gerçekleştirilen İslâm devrimine kadar uzayan sürecin, XIX. yüzyılda batı emperyalizmine karşı ulemanın öncülüğünde başlatılan direnişin Osmanlı modernleşmesinden nasıl etkilendiğini Hamid Algar, "İran'ın Dinî Düşüncesinde Değişim ve Devrim", İslâm, Gelenek ve Yenileşme, Ankara, 1997, s. 212'de şöyle anlatmaktadır: "Aynı senelerde Osmanlı Devleti'ndeki ıslah teşebbüsleri örnek alınarak, İran'ın siyasî düzeninde bazı değişiklikler yapıldı. Hatta, Osmanlı Devleti'nde kullanılan bazı terimler Farsça'ya çevrilerek İran'da da kullanıldı. Tanzimat gibi, Nizâm-ı Cedîd gibi ve nihayet Meşrutiyet gibi terimler Osmanlıca'dan Farsça'ya geçti".

203. Hassan Hanafi, "Islam and Westernization", İslâm, Gelenek ve Yenileşme, Ankara, 1997, s. 247-248.